

Görelî Geri Kalmışlıktan Kurtulma “Hamlesi” ve Türkiye’de Planlı Kalkınma Deneyimi (1963-1983) (*)

Dr. Hakan MIHÇI (**)

“Plan hayal kırıklığının çocuğudur. Planlama, aynı zamanda, bir umutun ürünüdür. Toplumun, toplum üzerinde iradesini uygulayabileceği umudu olmadan planlama olmaz. Bir zaman kesitinde, toplumsal marangozluk demek olan plan anlayışının uygulamaya konabilmesi için, toplumun kendi örgütlülüğü içinde toplumu değiştirebileceğine inanması gerekir.”

Yalçın Küçük, **Planlama, Kalkınma ve Türkiye**, s. 469.

Giriş

Az gelişmişlik, geri kalmışlık, hızlı sanayileşme, yapısal değişim, kalkınma gibi terimlerin yoğun olarak kullanılmaya başlandığı dönem İkinci Dünya Savaşı sonrasına rastlar. Bu dönem, aslında insanlık tarihinin başlangıcından beri var olan, ilerleme isteğinin kalkınma terimi ve düşüncesi çerçevesinde somutlaşmaya başladığı bir dönemdir. İlerleme isteğinin kalkınma terimiyle bütünleşmesinin temelinde on sekizinci yüzyılda İngiltere’den başlayıp

(*) Bu çalışmanın ilk taslağı 21-23 Kasım 2001 tarihleri arasında ODTÜ-Ankara’da yapılan Türk Sosyal Bilimler Derneği’nin düzenlediği 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’nde tebliğ olarak sunulmuştur.

(**) Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü, 06532, ANKARA; e-posta: hakan@hacettepe.edu.tr

Kıta Avrupası'na, oradan da Kuzey Amerika ve Uzak Doğu'ya yayılan kapitalist birikim süreçlerinin yarattığı baş döndürücü değişikliklerin maddi refaşı artırdığının gözlenmesi yatmaktadır. Bu süreç önceleri modernleşme, batılılaşma, sanayileşme gibi terimlerle kavramsallaştırılmaya çalışılırken, son yarım yüzyıldır kalkınma teriminin çekiciliğine kapılmıştır.

Erken kalkınan ülkelerin tarihsel zaman içerisinde geçirdiği iktisadi ve toplumsal değişim süreci, bu ülkelerin dışında kalan geniş bir ülke topluluğunun hem geçmişleri, hem de geleceğe yönelik kurguları üzerinde ciddi etkiler yaratmıştır. "Öteki" dünya olarak da adlandırılabilir bu ülke topluluğu kendi içinde gelişmemiş, az gelişmiş, gelişmekte olan, yeni sanayileşen v.b. gibi sınıflandırmalara ayrılmıştır.

Bu ülkelerin ortak özellikleri, genel çerçevesi kendileri dışında belirlenmiş olan bir kalkınma sürecini veri olarak almaları ve bu süreci büyük ölçüde erken kalkınan ülkelere benzemek uğruna yaşamak istemeleridir. Ancak bu aşamada bir yandan her ülkenin kendine özgü tarihsel, kültürel, iktisadi ve toplumsal oluşumunun özellikleri, diğer yandan da erken kalkınan ülkeler ile bu sürece geç başlayan ülkeler arasındaki zaman ve ortam farklılıkları, çözülmesi gereken sorunlar olarak gündeme gelmektedir. Kalkınma kuramlarını ve bu kuramların bazılarının bir uzantısı olarak önerilen planlama uygulamalarını bu tür sorunlara çözüm arayışları olarak görmek olanaklıdır.

Kalkınmanın belirli bir plan çerçevesinde ele alınması, ister kapitalist isterse sosyalist gelişme çizgisini benimsemiş olsun, görece olarak geri kalmış ülkelere çekici gelmiştir. Çekiciliğin kökeninde, kaynak kıtlığı sorununa rağmen, hedeflenen toplumsal ve iktisadi dönüşümlerin büyük bir hamleyle bir an önce gerçekleştirilmesi ve geri kalmışlıktan hızla kurtulunması isteği yatmaktadır. Bu istek aynı zamanda sürece bilinçli müdahaleleri de öngörmekte ve plan bu anlamda bir araç işlevi üstlenmektedir. Farklı bir ifadeyle, büyük bir hamlenin oluşumunu tasarlama, uygulama ve uygulamada karşılaşılabilecek engelleri ortadan kaldırma çabası kalkınmanın, piyasanın "görünmez eli" yoluyla değil, planlı olmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda birçok ülke farklı zaman kesitlerinde planlı kalkınma deneyimine yönelmiş; Türkiye de bu ülkeler arasında yerini almıştır.

Bu çalışmanın amacı Türkiye'nin planlı kalkınma deneyiminin ilk yirmi yılını (1963-1983) tarihsel bir bakış açısı çerçevesinde incelemektir. Bu amaç

doğrultusunda Alexander Gerschenkron'un ülkelerin kalkınma/sanayileşme süreçlerini irdelerken geliştirdiği "görelî geri kalmışlık" yaklaşımından yararlanılmıştır. Başka bir deyişle, Türkiye'nin planlı kalkınma deneyimi Gerschenkroncu bir kuramsal çerçeve içinde ele alınmıştır. Bu ele alış çalışmanın temel savıyla doğrudan ilişkilidir; çünkü buna göre Gerschenkron'un yaklaşımının Türkiye'nin planlı kalkınma deneyiminde geçerli olduğu öne sürülmektedir.

Yukarıdaki başlangıç bilgilerinin ışığı altında kurgulanan çalışma üç temel kısımdan oluşmaktadır: İlk kısımda kalkınma, planlama ve planlı kalkınma kavramlarına açıklık getirilmeye çalışılacak; planlamanın kalkınma düşüncesine eklemlenmesinin gerekçeleri üzerinde durulacaktır.

İkinci kısım çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturmaktadır. Bu kısımda görelî geri kalmışlık yaklaşımı temel yönleriyle ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın ana gövdesini oluşturan üçüncü kısım Türkiye'nin planlı kalkınma deneyiminin incelenmesine ayrılmıştır. Bu kısımda ilk olarak, ülkenin planlı kalkınma dönemi öncesindeki plan deneyimlerine değinilecek; daha sonra 1960'ların başlarından 1980'lere kadar uzanan planlı kalkınma deneyimi üzerinde odaklanılacaktır. Dönemin bitiş tarihini 1980'lerin başıyla sınırlamanın ardında, bu tarihlerden başlayarak ülkede yerleşiklik kazanan liberal akımların da etkisiyle, planlı kalkınma düşüncesinden hızla uzaklaşılması eğilimi yatmaktadır. Bu alt kısımda planlı kalkınma deneyimi, ayrıntılara girilmeden ana hatlarıyla ele alınacak; daha sonra deneyimin Gerschenkroncu yaklaşım çerçevesinde yorumlanmasına çalışılacaktır. Son olarak, çalışmadan elde edilen bulguların genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

1. Kalkınma, Planlama ve Planlı Kalkınma

Kalkınma kavramı yoğun olarak tartışılmaya başlandığı İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, kalkınma düşüncesinde meydana gelen dönüşümlerden de etkilenerek sürekli olarak değişime uğramıştır. Kavramın başlangıçta salt ekonominin niceliksel büyümesiyle tanımlanması, zaman içinde tatminsizlikler yaratmış; niceliksel büyümenin yanısıra niteliksel değişimi de kapsayacak bir bütünselliğe ulaştırılmaya çalışılmıştır⁽¹⁾. Geline bu son nokta-

(1) Kalkınmanın tanımı ve ölçülmesinde tarihsel zaman içinde ortaya çıkan temel değişiklikleri daha önce yaptığımız bir çalışmada değerlendirmeye çalışmıştık. Bkz. Mihci (1996).

da, kalkınma kavramı ve olgusunu, en genel hatlarıyla, *toplumsal ve iktisadi yapıda meydana gelen niceliksel ve niteliksel bir değişim süreci* olarak tanımlamak olanaklıdır.

Planlamayı ise kabaca *üzerinde anlaşmaya varılmış bir veya birden çok amacı gerçekleştirmek için tasarlanmış önlemler bütünü* olarak görmek mümkündür. Buradan yola çıkarak, planlı kalkınma *önceden belirlenmiş bir dizi kalkınma hedefine verili bir zaman aralığında ulaşmak için çeşitli araçlar geliştirme ve karar alma birimleri arasındaki eşgüdümü ve kontrolü sağlama çabası* olarak betimlenebilir (Todaro, 1994:566).

Kalkınma olgusu üzerinde yaygın olarak odaklanıldığı ve kalkınma iktisadının “altın yıllarını” yaşadığı 1950’li ve 1960’lı yıllarda, kalkınma ile planlama arasında karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin kurulduğu ve hatta bu ikisinin “yapışık ikizler” olarak görüldüğü söylenebilir (Hershlag, 1981:41). Bu karşılıklı bağımlılık ilişkisinin temelinde kalkınma sürecine büyük ölçüde iktisadi büyüme ve sanayileşme süreci olarak bakılmasının payı vardır. Kalkınma sadece iktisadi büyüme süreci olarak görüldüğünde, bu süreci hızlandıracak temel iktisadi göstergelerin (gelir, tüketim, yatırım, tasarruf, ihracat, ithalat, istihdam v.b. gibi bir takım makro ekonomik büyüklüklerin) düzeyinin belirlenmesi ve bu düzeye ulaşmak için gerekli politikaların uygulamaya koyulması ön plana çıkmış; kalkınmanın planlamayla birlikte bir bütünlük oluşturması ve dolayısıyla, planlı kalkınmanın özellikle azgelişmiş ülkeler (AGÜ)in gündemine gelmesi kaçınılmaz olmuştur.

Kaçınılmazlığın bir yönünü AGÜ’in, mevcut iktisadi ve toplumsal yapıları çerçevesinde, iktisadi büyüme ve sanayileşme süreçlerini nasıl gerçekleştirecekleri sorunu oluşturmaktadır. Bu sorunun çözülmesi yolunda kalkınma iktisadının öncülerinin yaptıkları “erken dönem” çalışmalarından elde edilen temel sonuçlar bir araya getirildiğinde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: AGÜ’in iktisadi büyümesini sınırlayan en önemli etkenlerden birisinin sermaye kıtlığı olduğu düşünülmüş; sermaye birikimi sürecini hızlandıracak politikalara vurgu yapılmıştır. Bu süreçte yatırımların artırılması öngörülmüştür. Yatırımların GSMH’nin yüzde 10-15’i düzeyine çıkarılması savunulmuştur (Lewis 1954; Rostow 1960). Ancak düşük tasarruf oranlarının görüldüğü (yüzde 4-5 gibi) AGÜ’de bu düzeylerdeki yatırım oranlarına ulaşabilmek için, yurtiçi tasarrufların vergilendirme yoluyla kısa sürede artırılması gerekmektedir (Lewis, 1976: 257). Hedeflenen yatırım oranları ile gerçekleşen ta-

sarruf oranları arasında başlangıçta ortaya çıkabilecek olan açık ise yabancı tasarruf kaynaklarıyla karşılanacaktır. Yurtiçi tasarruf oranları yükseldikçe, yabancı kaynaklara duyulan gereksinim de zaman içinde ortadan kalkacaktır (Bhagwati, 1984:52).

Öte yandan, yeni yatırım projelerinde istihdam edilecek işgücünün kırsal kesimden karşılanması öngörülmüş, bu amaçla tarım sektöründe büyük ölçüde gizli işsizlikten kaynaklanan “işgücü fazlasının” daha üretken sanayi faaliyetlerine kaydırılmasının gerekli olduğu düşünülmüştür (Fleming 1955; Lewis 1954; Nurkse 1968; Rosenstein-Rodan 1943).

Yeni ve büyük çaplı yatırımların tarım sektörüne göre daha üretken bir sektör olan sanayi sektörü üzerinde yoğunlaştırılması tercih edilmiş, sermaye birikimi ve iktisadi büyümenin hızlı bir sanayileşme süreciyle gerçekleştirilmesi öngörülmüştür. Sanayileşmeye yapılan vurgu o düzeylere varmıştır ki, tarım sektörünün gelişimi çoğunlukla gözardı edilmiş ve tarım sektörü ile sanayi sektörü arasındaki bağlantılar yeterince kurulamamıştır (Singer, 1984: 167).

Bundan da önemlisi, kalkınma iktisadının öncülerinin geri kalmış ülkelerdeki iktisadi büyümenin serbest piyasa mekanizmasına dayanarak gerçekleştirilebileceğine yönelik şüphelere sahip olmalarıdır. Bu ülkelerdeki yapısal sorunların (bilgi eksikliği, tekelci piyasaların varlığı, piyasa katılıkları v.b. gibi) serbest piyasa mekanizmasının tam anlamıyla işlemesine olanak tanımayacağı, piyasa mekanizması işlese bile özellikle gelir dağılımı üzerinde istenmeyen sonuçlar yaratacağı düşünülmüştür (Hogendorn, 1992: 383-411). Bu nedenle, iktisadi büyüme ve sanayileşmeye serbest piyasa yerine “planlama” aracılığıyla ulaşılmak istenmiştir. Planlama, özellikle kaynakların etkin dağılımı ve iktisadi büyümeden elde edilen gelirin daha adil olarak paylaşılması süreçlerinde devreye sokulmuştur (Lewis 1954; Tinbergen 1952). Planlamanın bir uzantısı olarak devlet müdahaleleri gündeme gelmiş ve sanayileşmenin altyapısını oluşturmak amacıyla devletin iktisadi faaliyetlere etkin olarak katılımının gerekliliğine değinilmiştir (Lewis 1954; Nurkse 1968; Rosenstein-Rodan 1943). Ayrıca yeni gelişen sanayii, sanayileşmiş ülkelerin rekabettinden korumak için de devlet müdahalelerine başvurulmuş, dış ticaret alanında korumacı politikalara yönelinmiştir. Böylece serbest piyasa mekanizmasının işleyişi, planlamanın kullanımıyla birlikte “by-pass” edilmeye çalışılmıştır (Nixon, 1981:59). Farklı bir ifadeyle iktisadi planlama, AGÜ koşul-

larında, piyasa güçlerini “tamamlama” veya “ikame etme” doğrultusunda kullanılmıştır (Yotopoulos ve Nugent, 1976:398) ⁽²⁾.

“Batılı” iktisatçılar tarafından AGÜ’e yönelik olarak tasarlanan ve yukarıda ana hatlarıyla betimlenmeye çalışılan bu planlı kalkınma modelinin, kalkınma sürecini büyük ölçüde niceliksel bir değişim süreci olarak ele aldığını ve onun niteliksel değişim yönünü ikinci plana ittiğini söylemek olanaklıdır. Çünkü bu iktisatçıların asıl sorunu, iktisadi büyümenin “sürekliliğini” sağlama sorunudur ve bu sorun sadece AGÜ’in değil, özellikle gelişmiş olgun ekonomilerin sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. İki dünya savaşı ve bir büyük iktisadi bunalımla karşı karşıya kalan Batı ekonomilerinin yirminci yüzyılın ilk yarısında, ondokuzuncu yüzyıla karşılaştırıldığında, yeterli düzeyde üretim artışı sağlayamadığı ve iktisadi büyüme oranlarının düştüğü gözlenmiştir (Şenses 1984:111). Bu durum savaş sonrası dönemde iktisadi büyümeyi, AGÜ’in yanısıra gelişmiş ülkeler için de, iktisat politikalarının temel amacı haline getirmiştir.

Öte yandan, iktisadi bunalımdan çıkış ve büyümenin süreklilik kazanması için önerilen Keynesyen politikaların, harcamaların denetlenmesi çerçevesinde, bir kısmi planlama faaliyetini içerdiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla, iktisadi büyüme ve planlamaya yönelik ilginin bir yönünü de, gelişmiş ülkelerin 1930’larda karşılaştıkları Büyük İktisadi Bunalım ve bu bunalım sonucunda *laissez faire* türü kapitalist gelişme yaklaşımına yönelik artan kuşkuların oluşturduğu söylenebilir.

Dikkatlerimizi tekrar AGÜ’e doğru çevirdiğimizde, yukarıda değinilen modelin bu ülkelerin iktisadi sorunlarına tatminkar çözümler getirdiğini söylemek oldukça güçtür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında planlı kalkınma modelini izleyen AGÜ’in plan hedeflerine ulaşmada ciddi başarısızlıklarla karşılaştıkları saptanmış; olgun ekonomiye geçiş sürecinde planlamanın tek yol olduğu düşüncesi darbe almıştır (Agarwala 1983; Killick, 1976:162-163; Waterston, 1969:271-274) ⁽³⁾.

(2) Kılıçbay (1972:89) Türkiye’deki iktisadi planlama felsefesinin rekabet ilkesinden çok tamamlayıcılık ilkesine dayandığını belirtmektedir.

(3) Buna rağmen, 1980’lerin başında AGÜ’in yaklaşık yüzde 80’inin resmi nitelikte bir orta vadeli kalkınma planına sahip olduğu anlaşılmaktadır (World Bank, 1983:66). Ayrıca, 1950’lerden itibaren AGÜ’de hazırlanan planların sayısının 300’ün üzerinde olduğu da belirtilmelidir (Agarwala, 1983:5).

Ayrıca, tarihsel perspektiften bakıldığında da, kalkınma ile planlama arasında karşılıklı bağımlılık ilişkisini kurmak olanaklı gözükmemektedir. Kapitalist gelişmenin ilk olarak ortaya çıktığı İngiltere ve daha sonra yayıldığı Kıta Avrupası ve Kuzey Amerika'daki ülkelerde kalkınma olgusu belirginlik kazanırken, planlama deneyimine dayanılmamıştır. Başka bir deyişle "erken kalkınan" ülkeler, olgun ekonomiye geçiş sürecinde planlamaya gereksinim duymamışlardır ⁽⁴⁾. Tam tersine, dengesizlik ve bir ölçüde plansızlık kalkınma sürecinin itici gücü haline gelmiştir ⁽⁵⁾.

Dolayısıyla, planlı kalkınma söz konusu olduğunda, dikkatleri erken kalkınan ülkelerin deneyiminden çok, kalkınma sürecine "geç gelenlerin" deneyimi üzerinde yoğunlaştırmanın daha öğretici olduğu söylenebilir ⁽⁶⁾. Bu bağlamda, Sovyetler Birliği'nin yirminci yüzyılın ilk yarısındaki deneyimlerinin inceleme konumuz açısından özel bir öneme sahip olduğu belirtilmelidir. Geri kalmışlıktan kurtulmak isteyen ve kalkınma sürecine geç gelen ülkelerin Sovyetler Birliği deneyiminden etkilenmiş olması son derece doğal gözükmektedir. Çünkü Sovyetler, kapitalist sistemin tarihsel olarak en ciddi iktisadi bunalımını yaşadığı yirminci yüzyılın ikinci çeyreğinde oldukça etkileyici bir iktisadi performans göstererek hızlı bir sanayileşme süreci içerisine girmiş; bu süreçte planlama en kritik araç olarak kullanılmıştır.

Gelişmiş kapitalist ülkelerin ciddi bir iktisadi bunalıma girdiği 1929 yılının hemen öncesinde ilk sosyalist ülkede uygulamaya konan birinci beş yıllık plan hedeflerine zamanından önce ulaşılması ve bu başarının da özellikle ağır sanayi dalında kendisini göstermesi oldukça çarpıcıydı. 1931-1936 yılları arasında Sovyetler Birliği'ndeki sanayi üretiminin yıllık ortalama artışı yüzde 20'ye yaklaştı. Üretim araçları sanayiinin aynı dönemdeki yıllık ortalama büyüme oranları ise yüzde 23'ü aştı (Küçük, 1987:480). Birinci beş yıl-

(4) Planlama faaliyetiyle özdeşleştirmemekle birlikte Kafaoğlu (2001:18), İngiltere'den sonra kalkınan Almanya, Fransa, A.B.D., Japonya ve hatta İtalya gibi ülkelerin bu başarıya ancak uyguladıkları korumacı politikalarla ulaşabildiklerini vurgulamaktadır.

(5) Devlet Planlama Teşkilatının yayınladığı ilk çalışmada şu satırlara rastlanmaktadır: "Batı ülkelerinde ilerlemenin bugünkü temposu, dengesiz kalkınmanın dengeli bir hale getirilmesinden ibarettir (DPT, 1964:8)."

(6) Çalışmanın bundan sonraki kısmında sanayileşme/kalkınma sorununa "geç gelenlerin" penceresinden bakmaya çalışan Alexander Gerschenkron'un yaklaşımı ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

lık planın yürürlüğe girmesinin hemen sonrasında işgücü verimlilikleri de hızlı bir artış gösterdi. Öyle ki, 1928 yılını izleyen sekiz yıllık süre içerisinde aynı üretim düzeyini gerçekleştirmek için kullanılan toplam işgücü, sanayinin genelinde yarıya, makina yapımında ise üçte bire indi (Küçük, 1985a:217-218).

Bu gelişmelerden de anlaşılacağı gibi, kapitalist ekonomilerin olgunlaşma sürecinin tersine, sosyalist ekonomilerin sanayileşmelerinin ve kalkınmalarının temelinde planlamanın yattığını söylemek yanlış olmayacaktır ⁽⁷⁾. İngiliz tarihçi E.H. Carr, Sovyet sanayileşmesinin kendine özgü yönünün, sanayileşmenin planlama aracılığıyla gerçekleştirilmesinde bulunabileceğini belirtmektedir (Carr, 1967:282). Tamamlayıcı olarak eklenebilecek diğer bir etken de, Sovyetler Birliği'ndeki sanayileşmenin çok kısa bir sürede ve baş döndürücü bir hızla gerçekleştirilmesinin zorunluluğudur. Zorunluluğun temelinde savaş öncesi dönemde ilk ve tek sosyalist ülke olan Sovyetler Birliği'nin kendisini kapitalist ülkelerin kuşatması altında hissetmesi bulunmaktadır (Fusfeld, 2002:140-142). Kuşatmanın kırılmasının yegane yolu ise, ileri kapitalist ülkelerin iktisadi gelişme düzeyine ulaşmak ve onu geçmek olarak görülmektedir ⁽⁸⁾. Bu bakış açısı Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 1926 yılı sonunda toplanan 15. Parti Konferansı'nda alınan kararlarda açıkça ortaya koyulmaktadır: “Tarihi bakımdan çok kısa bir süre içinde ileri kapitalist ülkelerin sinai gelişme düzeyine erişmek ve bu düzeyi geçmek [zorunludur] (Akt. Boratav, 1982a:33).”

Sovyetler Birliği'nin kalkınma stratejisi olarak planlı sanayileşmeye yönelmesi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Avrupa ve Asya'da kurulan sosyalist rejimleri etkilemiş, bu ülkelerde de planlama kalkınmanın temelini oluşturmuştur. Gerek iktisadi, gerekse toplumsal değişim açılarından elde edilen sonuçlar da oldukça tatmin edici boyutlara ulaşmıştır. 1965 yılında Birleşmiş Milletler tarafından yapılan bir incelemede, bu deneyimden elde edilen sonuçlar şu şekilde değerlendirilmektedir:

-
- (7) Savran (1991:13, 23) planlamanın, sosyalist bir toplumun kuruluşunda *tanımlayıcı* bir öge olduğunu belirtmektedir.
- (8) Küçük (2001:188), 1930'lu yıllarda Sovyetler Birliği'nde en çok tekrarlanan sloganın “Batı'ya yetişmek ve geçmek” olduğunu belirtmektedir.

1950'lerin ilk yıllarında Doğu Avrupa ülkelerinde ve Sovyetler Birliği'nde planlamanın önde gelen amaçları en geniş anlamda gerçekleşmiştir. İktisadi ve sosyal kurumlarda istenen dönüşümler hemen hemen tamamen sağlanmıştır. Toplam hasılanın büyüme oranları diğer Avrupa ülkelerinin çoğunda kaydedilen oranları önemli derecede aşmış ve ağır sanayi için istenilen öncelikler gerçekleşmiştir (Akt. Boratav, 1982a:162).

Tarihsel özgüllüğü içinde Sovyetler Birliği'nin öncülüğünde uygulamaya koyulan planlı kalkınma modelinin, elde edilen sonuçları açısından, sadece yeni kurulan sosyalist ülkeleri değil, kapitalist dünyanın geri kalmış bölgelerini de etkisi altına aldığını söylemek yanlış olmayacaktır⁽⁹⁾. Geri kalmışlıktan hızla kurtulmak isteyen ülkelerin kalkınma süreçlerinde planlamayı gidecek bir fetiş haline getirmeleri bu çerçeveden bakıldığında çok da anlamsız gözükmemektedir. Erken kalkınan ülkelerle karşılaştırıldığında, kalkınma sürecine geç gelen ülkelerin bu süreci "büyük bir hamleyle" ve hızla gerçekleştirme çabaları hem akılcı hem de zorunlu gözükmemektedir⁽¹⁰⁾. Çalışmanın bundan sonraki kısmında bu konu üzerinde yoğunlaşılacaktır.

2. Göreli Geri Kalmışlıktan Kurtulma "Hamlesi" ve Alexander Gerschenkron

Rus asıllı Amerikalı bir iktisatçı olan Alexander Gerschenkron bir iktisat tarihçisi ve aynı zamanda kalkınma iktisatçısı olarak nitelendirilebilir. En önemli çalışmalarından birisi olan *Economic Backwardness in Historical*

(9) Bu noktada sanayileşme ve kalkınmanın kritik aşamaları geçildikten ve yapısal değişimin temel çizgileriyle gerçekleştirilmesinden sonra, modelin eskimeye yüz tuttuğunu, işleyişinde tıkanıklıkların doğmaya başladığını belirtmek gerekir. 1950'lerin sonuna doğru Sovyetler Birliği ve Avrupa'daki diğer sosyalist ülkeleri etkileyen "planlama buhranı"nın temel nedeni, geri kalmış sosyalist ülkelere özgü bir sistemin, olgunlaşmakta olan sosyalist ekonomilerin gereksinimlerine karşılık verememesidir (Boratav, 1982a:193). Bu çalışmada bu sorunların üzerinde durulmayacaktır. İlgilenen okuyucular Arın (1990) ve Boratav (1988; 1982a:201-419)'a bakabilir.

(10) Bu çerçevede, "Niçin Plan Yapıyoruz?" sorusuna yanıt ararken Devlet Planlama Teşkilatı'nın yaptığı tespitler ilginç gözükmemektedir: "(...) Bütün bu sebepler bize geri kalmış ülkelerin rasyonel ve sistemli bir şekilde hızla gelişmeleri için batı ülkelerinden başka bir yol tutulması gerektiğini göstermektedir. (...) Demek oluyor ki geri kalmış ülkelerde hızlı bir kalkınmanın sağlanması, devletin iktisadi ve sosyal hayata bir plân çerçevesinde müdahalesine bağlıdır (DPT, 1964:9)."

Perspective (Tarihsel Perspektivde İktisadi Geri Kalmışlık)'de Gerschenkron, sanayileşme/kalkınma sürecine “geç başlayan” ülkelerin “görelî geri kalmışlık” sorunuyla karşı karşıya kalacaklarını ve bu sorundan kurtulmak için neler yapmaları gerektiği üzerinde yoğunlaşmıştır.

Gerschenkron (1966), birçok Avrupa ülkesinin kalkınma deneyimlerini tarihsel perspektiften ayrı ayrı incelerken, başlangıç noktalarındaki geri kalmışlık derecesinin bu ülkelerin kalkınma süreçlerine ciddi etkileri olduğunu saptamıştır. Gerschenkron'un yaklaşımının çıkış noktasını da bu çerçevede değerlendirmek olanaklıdır.

Gerschenkron'un temel hipotezi, ondokuzuncu yüzyıldaki birçok Avrupa ülkesinin gerçekleştirdiği ilk sanayileşme hamlesinin sistematik olarak bu ülkelerin “görelî geri kalmışlık derecesiyle” (sanayileşme deneyiminden daha önce geçmiş ülke veya ülkelere göre) ilişkili olduğudur (Gerschenkron 1966:359; Sandberg 1982:675; Supple 1963:40).

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında sınırlı sayıdaki Avrupa ülkesinin (özellikle İngiltere) gerçekleştirdiği sanayileşme ve kalkınma deneyimi, Kıta Avrupası'nın genelindeki ve dünyanın diğer bölgelerindeki iktisadi geri kalmışlık düzeyini arttırmış; geri kalmış ülkelerin mevcut ve gizil (potansiyel) iktisadi koşulları arasında keskin bir karşıtlık yaratmıştır. Gerschenkron bu durumu gerçeklik ile olasılık arasındaki artan *gerilim* olarak betimlemektedir. İktisadi geri kalmışlığın derecesi de “*sanayi hamlesi*” biçiminde kendisini açığa çıkarabilecek bu gerilim ile doğrudan ilişkilidir. Ancak sanayi hamlesinin sunduğu fırsatların genişliği ülkelerin doğal kaynak donanımına göre değişmektedir. Bundan başka, ciddi kurumsal engellerin (köylülerin serflikten kurtulamaması ve dolayısıyla özgürleşememesi, siyasal birliğin sağlanamaması gibi) kaldırılmaması yukarıda betimlenen türden bir gerilimin ortaya çıkamamasına ve sanayi hamlesinin gerçekleşmemesine yol açabilecektir (Gerschenkron 1966:8). Dolayısıyla, sanayi hamlesinden söz edebilmek için, en azından uygun bir doğal kaynak donanımının varlığı ve sanayileşmenin önündeki önemli kurumsal engellerin kaldırılması zorunlu gözükmektedir. Bu koşullar altında gerçekleştirilecek bir sanayi hamlesinden elde edilecek yararların dolaysız olarak ülkenin geri kalmışlığına göre değiştiği söylenebilir.

Öte yandan, geri kalmış ülkelerdeki sanayi hamlesi sadece sanayileşmenin hızı açısından değil, aynı zamanda üretken yapısı açısından da ileri ülke-

lerle karşılaştırıldığında önemli farklılıklar göstermektedir. Geri kalmış ülkelerdeki sanayi hamlesi sanayinin kesintisiz ve hızlı büyümesi şeklinde açığa çıkmakta ve bu süreçte sanayileşmiş ülkelerdekiyle tam olarak çakışmayan *kurumsal araçlar* kullanılmaktadır. Bir anlamda Gerschenkron'un yaklaşımı iktisadi geri kalmışlıktan hızlı ve büyük bir hamleyle kurtulma doğrultusunda tasarlanmıştır. Yaklaşım aynı zamanda, geri kalmış ülkelerdeki kalkınma sürecinin özelliklerinin gelişmiş ülkelerdekiyle tam olarak örtüşmediği ve her ülkenin kendine özgü koşullarının ön plana çıkartılması gerektiğine de vurgu yapmaktadır.

Gerschenkron'un yaklaşımı büyük ölçüde birbirleriyle karşılıklı ilişki içinde olan iki kavrama dayanmaktadır: *Geri kalmışlığın avantajları ve ön koşulların ikame edilebilirliği*. Gerschenkron'un yaklaşımında, kendisini öncelleyen W.W. Rostow (1960)'un iktisadi büyümenin kritik aşaması olarak gördüğü *kalkış* aşamasının öncesinde ayrıntılı olarak betimlediği ve gerçekleşmesi uzun bir zaman aralığına yayılan "kalkışın ön koşullarının hazırlanması" aşamasına benzer önermeler bulunmamaktadır ⁽¹¹⁾.

Geri kalmış ülkelerde sanayileşmenin/kalkınmanın ön koşulları olarak görülebilecek birçok iktisadi ve toplumsal gelişmenin yaşanmadığı açık bir olgudur. Bu durum geri kalmış ülkeleri hızlı sanayileşme öncesinde uzun bir hazırlık (sermaye birikimi bağlamında) dönemine mi zorlamaktadır? Bu dönem ilk sanayileşen ülkelerde yaşandığı biçimiyle geri kalmış ülkelerde tekrarlanmak durumunda mıdır? Gerschenkron geri kalmış ülkelerin hızlı sanayileşme öncesinde uzun bir hazırlık dönemi geçirmelerinin ve bu dönemin ilk sanayileşen ülkelerin deneyimine benzer özellikler taşımasının zorunlu olmadığı görüşündedir. İngiltere örneğindeki gibi bazı durumlarda ön koşul olarak değerlendirilebilecek etkenler, farklı bir tarihsel zaman ve ortamda sanayileşmenin doğal ürünü olarak görülebilir (Gerschenkron, 1966:33). Farklı bir anlatımla, sanayileşmenin hazırlık dönemi ile hızlı sanayileşme arasında ikisini birbirinden ayıran bir çizgi çekilecekse, bu çizginin oldukça esnek bir çizgi olması gerekmektedir.

(11) Burada Rostow'a gönderme yapılmasının nedeni Gerschenkron'un yaklaşımının daha iyi anlaşılmasına yöneliktir ve iki yaklaşım arasında karşılaştırmalar yapmak amaçlanmamaktadır. İki yaklaşımı karşılaştıran çalışmalara örnek olarak Keyder (1978)'e bakılabilir.

Ayrıca kalkınma sürecine görel olarak geç gelen birçok ülkenin (Almanya, Japonya, Rusya gibi) deneyiminin de gösterdiği gibi, ön koşulların eksikliği bu ülkelerdeki kalkınma sürecinin gelişimini engelleyememiştir. Geri kalmışlığın anlaşılması, ülkeleri var olmayan ön koşulları ikame edecek uygulamalar aracılığıyla kalkınmalarını hızlandırmaya zorlamaktadır. Var olmayan ön koşulları ikame edebilmek için, geri kalmış ülkeler ileri ülkelerin daha önce elde etmiş olduğu birikimi teknik yardım, sermaye yoğun üretim tekniklerinin ithalatı, yabancı yatırımlar ve buna benzer yollarla kullanabilmektedirler. Ancak bunun gerçekleştirilebilmesi için piyasa sinyallerinin yol göstericiliğinden çok, bilinçli ve “planlı tercihlere” dayanılması zorunlu görülmektedir (Keyder, 1978:72). Yani geri kalmış ülkeler ileri ülkelerin kalkınma sürecinde geçtikleri aşamaları tekrarlamak yerine, bu süreçte elde edilen deneyimi daha kısa sürede ve daha planlı bir çabayla elde etme olanağına sahiptirler.

Geride kalmışlığın derecesi ne kadar büyük olursa, var olmayan ön koşulların sayısı da o kadar fazla olacak ve dolayısıyla ülkenin yeni ikameler bulma olasılığı genişleyecektir. Bu süreçte hem ülkelerin geri kalmışlık derecesi, hem de bazı özel kurumsal etkenlerin rolü ön plana çıkmaktadır.

Gerschenkron ondokuzuncu yüzyıl Avrupa ülkelerini geri kalmışlık derecelerine göre üç gruba ayırmaktadır: İleri ülkeler, geri ülkeler ve çok geri ülkeler. Az sayıdaki ileri ülkede sanayileşme sürecinin öncesinde uzun ve tedrici bir sermaye birikimi sürecinin yaşanması, biriken zenginliğin fabrika sistemi içinde üretimi örgütleyen girişimciler tarafından kullanılmasına ve sanayi gelişiminin bu sürecin sonunda ivme kazanmasına yol açmıştır. Benzer gelişmeleri geri ve çok geri ülkelerin deneyiminde gözlemlemek güçtür. Bu tür ülkelerdeki sermaye birikimi genellikle sanayileşme sürecinin öncesinde değil, içinde ve bazen yatırım bankalarının, bazen devletin, bazen de her ikisinin birlikte yürüttükleri süreci teşvik edici politikalar sayesinde gerçekleşmiştir. Bu tür özel kurumlar bir anlamda geri kalmış ülkelerde var olmayan ön koşulların ikamelerinin bulunmasında etkin bir görev üstlenmişlerdir (Gerschenkron 1966:41, 354, 358).

Almanya gibi geri kalmışlık düzeyi görel olarak düşük Orta Avrupa ülkelerinde, sanayileşme sürecinin gereksinim duyduğu sermayeyi, yarattığı kredi politikaları sayesinde, bankacılık sistemi sağlamıştır. Buna karşılık sanayileşme sürecinin geciktiği ve geri kalmışlık düzeyinin yüksek olduğu Rusya

gibi Doğu Avrupa ülkelerinde ise devlet, büyük sanayileşme hamlesinin gerektirdiği sermaye birikimi sürecini uyguladığı politikalarla hızlandırmaya çabalamıştır. Sermayenin kıt, iktisadi faaliyetlerin sınırlı, girişimciliğin cılız, ticari ahlağın ve güvenilirliğin olmadığı ondokuzuncu yüzyıl Rusya'sında uzun dönemli etkin bir banka/kredi sisteminin kurulmasının olanaksızlığı açıktır. Böylesi bir ortamda devletin uyguladığı sanayileşme politikaları bir yandan iktisadi faaliyetleri canlandırıp girişimciliği özendirirken, diğer yandan da ticari ahlağın oluşumuna katkıda bulunmuştur. Bu gelişmelerin yaşanmasından sonra, yirminci yüzyılın başlarından itibaren, devletin yanısıra bankacılık sistemi de sanayileşme sürecini destekleyen bir aracı kurum haline dönüşebilmiştir. Bunun için ülkenin geri kalmışlık derecesinin bir ölçüde azalmasını beklemek gerekmiştir.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, bir ülkenin geri kalmışlık derecesi yükseldikçe, sanayi hamlesi aşamasında devletin iktisadi yaşama yönelik uyguladığı bilinçli ve planlı politikaların önemi artmakta, buna karşılık geri kalmışlık derecesi azaldıkça devlet müdahaleleri geri plana çekilirken bankacılık sistemi gibi aracı kurumlar öne çıkmaktadır. Bu ve benzeri özel kurumlar, geri kalmış ülkelerdeki sermayenin yetersizliğinden ve sanayileşmenin gecikmişliğinden kaynaklanmakta; sanayileşmenin ön koşullarını ikame etmede anahtar işlevi görerek büyük hamlenin hızla gerçekleşmesine olanak sağlamaktadırlar.

Ancak bu genel çerçeveden hareketle bir ülkenin görece geri kalmışlığının her zaman ve koşulda avantajlı olduğu; büyük ve hızlı bir sanayi hamlesinin meydana gelmesinin kaçınılmazlığı sonucuna ulaşmamak gerekir. Bazen küçük ve görece olarak geri kalmış bir ülke ileri ülkedeki sanayileşme sürecinden dolaysız olarak etkilenebilir ve geri kalmış ülkedeki sanayileşme süreci tıpkı ileri ülkedeki gibi tedrici ve evrimsel olabilir. Yani geri kalmış bir ülkede olması beklenen türde büyük bir sanayi hamlesi yaşanmayabilir. Örneğin ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Danimarka tipik bir geri kalmış ülkenin özelliklerini göstermesine rağmen, sanayisi İngiliz pazarının genişlemesinden etkilenecek zaman içinde gelişmiş; büyük bir sanayileşme hamlesi Danimarka örneğinde gözlenmemiştir (Gerschenkron 1966:16, 361).

Ayrıca, sanayileşmenin aşırı gecikmesi, sanayileşmenin önündeki ciddi kurumsal engellerin kaldırılamaması, ülkenin geri kalmışlık derecesine uygun *ikame örüntülerinin* (patterns of substitution) bulunamaması, tarihin her-

hangi bir anında ortaya çıkan fırsatların değerlendirilememesi gibi etkenler de geri kalmış ülkelerdeki sanayi hamlesinin meydana gelmesini engelleyebilmektedir. Gerschenkron bu durumu şöyle bir benzetmeyle açıklamaktadır:

Ülkeyi büyük sanayi hamlesine götürmesi beklenen otobüs bazen garip saatlerde gelmekte ve kaçırılmaktadır. Bir sonraki otobüs önceki kadar geniş, rahat ve hızlı olmayabilmektedir. Her koşulda, bir sonraki otobüs için oldukça uzun süre beklenilmektedir (Gerschenkron 1966:363).

Kısacası, “*kaçırılan fırsatlar*” Gerschenkron’un yaklaşımının en önemli sınırlamalarından birisini oluşturmaktadır. Örneğin Bulgaristan, iki savaş arasında büyük sanayi hamlesinin eşiğine gelmiş ancak hükümetin uygun ikame örüntüleri bulamaması veya bulmak istememesi nedeniyle büyük bir fırsatı kaçırmıştır (Gerschenkron 1966:198-234). Benzer şekilde İtalya, 1880’lerde sanayi gelişimini hızlandırma olanağını yakalamasına rağmen, hükümetin uyguladığı yanlış teşvik politikaları ve modern yatırım bankalarının kurulamaması nedeniyle, bu fırsatı değerlendirememiş ve ülkenin sanayi hamlesi ileri tarihlere ertelenmiştir (Gerschenkron 1966:72-89; 363).

Özet olarak Gerschenkron, her ülkenin kalkınma sürecinin kendine özgü koşulları dikkate alınarak değerlendirilebileceğini vurgulamakta ve geri kalmış ülkelerin geri kalmışlıklarından kurtulabilmelerinin yollarını araştırmaktadır. Bu çerçevede kalkınma sürecine geç gelenlerin de bazı avantajlarının bulunduğu ve bu avantajları kullanabildikleri ölçüde iktisadi kalkınmalarını beklenmedik ölçüde hızlandırabileceklerine değinmektedir. Bu süreçte, ülkelerin geri kalmışlık derecelerine uygun *ikame örüntülerinin* saptanarak, planlı ve hedefleri belli kalkınma politikaları doğrultusunda uygulamaya sokulması hayati bir öneme sahip olmaktadır. Kısacası, görece geri kalmışlıktan kurtulma hamlesi olarak betimlenebilecek bu yaklaşımın planlı kalkınma süreciyle çakışan noktalarının bulunduğu öne sürülebilir. Çakışma noktalarına Türkiye ekonomisinin planlı kalkınma döneminin ana hatlarıyla incelendiği bundan sonraki kısımda değinilmeye çalışılacaktır.

3. Görece Geri Kalmışlık ve Türkiye’nin Planlı Kalkınma Deneyimi

Çalışmanın bu kısmında temel olarak Türkiye’nin planlı kalkınma döneminin ilk yirmi yılı Gerschenkroncu kuramsal çerçeve içinde kalınarak incelenecektir. İnceleme dönemi esas olarak beş yıllık kalkınma planlarının ardışık olarak uygulamaya konduğu 1963-1983 yıllarını kapsamaktadır. Ancak

bu döneme gelinceye kadar Türkiye ekonomisinin, kesintili ve dar kapsamlı olmakla birlikte, kısmi planlama deneyimlerinden de geçtiği bilinmektedir. Bu nedenle, planlı kalkınma dönemini öncelleyen ve bir anlamda onun alt yapısını oluşturan bu deneyimlere de başlangıçta kısaca değinmek gerekli gözükmektedir.

3.1. Türkiye'nin İlk Plan Deneyimleri

Türkiye ekonomisinin ilk plan deneyimini yaşadığı dönemler 1930'lu yılların başlarına kadar uzanmaktadır. Tarihsel açıdan bakıldığında, Türkiye ekonomisini Sovyetler Birliği'yle birlikte ve onun hemen ardından dünyadaki ilk planlama deneyimini yaşayan ekonomiler arasına yerleştirmek olanaklı gözükmektedir ⁽¹²⁾. Tarihsel yakınlık, aynı zamanda, Türkiye'nin ilk plan deneyimlerinde Sovyet etkisinin açıkça gözlenmesini de beraberinde getirmiştir ⁽¹³⁾. İsmet İnönü'nün anıları bu konuda oldukça aydınlatıcı bilgiler vermektedir:

Plan meselesini, 1932'de Rusya'ya yaptığım seyahatin başlıca hedeflerinden biri olarak düşünmüşümdür (...) Sovyet Rusya'dan, planı, ihtiyacımıza göre ciddi bir tedbir olarak düşünmek gerektiği kanaati ve kararı ile döndüm (...)

Rusya'da kararlaştırdığımız üzere, tecrübeli bir Sovyet uzmanı olan Profesör Orlof başkanlığında bir heyet Türkiye'ye geldi ve üç dört ay gibi kısa bir zamanda bize olumlu, uygulanması mümkün bir plan verdi. Yaptığı planı anlatarak gitti. Bu planı ciddi bir dostluk işareti, Profesör Orlof'u da muktedir bir uzman olduğu kadar, itimat telkin eden şerefli bir insan olarak kabul etmişizdir.

Sovyet heyetinin başı, plan tatbikatında gerekli makinelerden bize neleri verebileceklerini, kendi veremediklerini Garp aleminden tedarik etmemiz lâ-

(12) Porokhovsky (1981:137), Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin ilk planlama deneyimlerinin zamanlamasının birbirlerine oldukça yakın olduğunu belirtirken, Tokgöz (2001:75), Türkiye'nin ilk plan deneyimlerinin, 1930'lu yıllarda Sovyet Rusya dışında ve geri kalmış bir ülkede ortaya konmuş benzeri olmayan uygulamalar olduğunu söylemektedir. Boratav (1982b:111) ise, Sovyetler Birliği'nden sonra dünyada ilk planlama denemesine girişmiş bulunma "şerefinin" Türkiye'ye ait olduğunu vurgulamaktadır.

(13) Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. İlkin (1981).

zım geldiğini, özel görüşmelerimizde bana açıkça söylemiştir. Sizin ihtiyacınız olan şu kalitede makineyi biz veremeyiz, bunu dışarıdan falan yerden alacaksınız, demiştir.

Sovyet heyeti daha mühim olarak, bize, demir ve çelik endüstrisine girmek lüzumunu telkin etmiş, bu yola götürmüştür (Akt. Kuruç, 1999:102-103).

1932 yılında hazırlıkları tamamlanan ve uygulamaya koyulması için iki yıl kadar beklenen ⁽¹⁴⁾ Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ⁽¹⁵⁾, 1934-1938 yıllarını kapsayan kısmi bir plan niteliğindedir ⁽¹⁶⁾. Kısmi olmasının nedeni, adından da anlaşılacağı gibi, bu planın ekonominin geneline yönelik olmaktan çok, sanayi sektörüyle sınırlı kalmasıydı. Buna rağmen, sanayileşmenin planın temel tercihi olarak öne çıkmasının ardında dünya ülkeleri arasındaki iktisadi işbölümüne ve bu işbölümü içinde Türkiye'ye biçilen tarım toplumu olma rolüne yönelik bir iktisadi ve siyasi karşı çıkışın bulunduğu belirtilmelidir (Kuruç, 1987:108-118; Tekeli ve İlkin, 1982:184-186) ⁽¹⁷⁾.

(14) Planın hazırlanmasından uygulamaya koyma aşamasına kadar yaşanan gelişmeler Tekeli ve İlkin (1982:179-184) ile Tezel (1982:266-270)'de ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

(15) "Plan" ilk olarak "İktisat Vekaletince" yazıldığı belirtilerek **Raporlar** başlığı altında 1933 yılında kitap halinde yayınlandı ve daha sonra Afet İnan tarafından **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı:1933** başlığıyla 1972 yılında derlendi.

(16) Kısmi planlar daha çok planlama tekniğini yeni kullanmaya başlayan ülkelerde görülür ve bu ülkelerin kapsamlı genel planlarına ya da daha doğru bir ifadeyle kalkınma planlarına temel oluşturur (Öney, 1985:41; Öztürk ve Aslanoğlu, 1995:39).

(17) Bu karşı çıkış sürecinde planlı ekonomiye yönelmenin önemine, dönemin Sümerbank Genel Direktörü olan Nurullah Esat Sümer, 1936 yılı sonunda yaptığı bir konuşmada şu sözlerle değiniyor:

Türkiye'nin fiili ve vazıh bir hedef olarak endüstrileşme hareketi, devletin yüksek otoritesinin millet ekonomisine müdahalesi ile başlar. Bu müdahalenin mevzuu, Türkiye'de ana sanayii devlet eliyle kurmak ve Türkiye'yi hava gibi, su gibi ve güneş gibi artık ihmal edilmez birer ihtiyaç halini almış olan ana sanayi branşlarında muhtar bir hale getirmekten ibarettir. Türkiye'nin ampirik bir ekonomisi, bir ortacağ ekonomisi vardı. Ziraat kısır, ormanlar harap, madenler metruk, tezgâhlar kırık ve memleket تنها idi. Bu manzarası yüzündendir ki, emperyalist politikaya dayanan ekonomi nizamı, bu memlekete bir sömürge gözü ile bakar oldu ve burada bir nevi politik boyunduruk tesisine kalkıştı. Cumhuriyet bunu bir hamlede yıktı. Türkiye'de organik ve planlı bir ekonominin yaratılmasını da bizzat devlet eline aldı (Akt. Kuruç, 1987:114).

Buradan hareketle, Birinci Sanayi Planı'nın temel amacının daha önce tümüyle ithal edilen tüketim malları üretiminde yerli hammadde kullanımına giderek ve yeni fabrikalar kurarak artışlar sağlamak olduğu söylenebilir (Çetin, 1973:14; Derin, 1940:91; Günçe, 1967:14; Ölçen, 1982:140). Bu amaçtan da anlaşılacağı gibi, planın benimsediği sanayileşme stratejisi, tüketim mallarında ithal ikamesi türü bir sanayileşmedir. Daha sonraki yıllarda ülkenin sanayi yapısının geleneği haline gelecek olan ithal ikamesinin tohumlarının bu plan aracılığıyla atıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu yargıya Ergin Günçe şu sözlerle katılmaktadır: "Açıkça ve kolayca görülen, bu planın [Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı], bir "ithal ikamesi" aygıtı olduğudur. Bir anlamda, Türk sanayi yapısının neredeyse bir geleneği haline gelmiş bulunan "ithal ikamesi" de devlet eliyle ve sistemli biçimde bu aygıtla başlatılmış oldu (Günçe, 1981:119)."

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nda başlangıçta öngörülen 45 milyon liralık harcamanın iki katından fazlası (100 milyon) harcandığı halde yatırım projelerinin tümü gerçekleştirilemedi. Gerek tüketim, gerekse üretim ve ara malları üretimindeki başarı da sınırlı kaldı. Ancak yatırımı gerçekleştirilen fabrikalar daha sonraki dönemlerde Türkiye'nin sanayileşme sürecine önemli katkılar sağlayan kuruluşlar oldu (Gülalp, 1980:47; Günçe, 1981:119; Tekeli ve İlkin, 1982:198-199). Bu kuruluşların temel özelliği o dönemde özel girişimcilerce gerçekleştirilemeyecek kadar büyük ölçeklere sahip olmalarıydı (Keyder, 1995:148). Bu nedenle, dönem içindeki yatırım projelerinde kamu girişimciliğinin ön plana çıktığı gözlemlendi. Kamu girişimciliğinin öncülüğünü ise Sümerbank üstlendi ve bu kuruluşun bünyesinde çok sayıda kamu işletmesi kuruldu ⁽¹⁸⁾. Ayrıca, gerçekleştirilen millileştirmeler de geniş bir kamu kesiminin oluşumuna katkı sağladı (Sönmez, 1999:5).

Birinci Sanayi Planı'nın uygulamaya girmesinden iki yıl sonra, 1936 yılında, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlandı ve bu plan 1938 yılı sonlarına doğru onaylanarak uygulamaya koyuldu ⁽¹⁹⁾. İkinci Sanayi Planı, içeriği ve ülkede uyarması beklenen iktisadi ve sosyal canlılık açısından, birincisine

(18) Kuruç (1987:108)'a göre Sümerbank, "aslında bir banka değil, sanayi hareketinin merkez karargâhıdır."

(19) İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlıklarının ayrıntıları için Tezel (1982:275-276)'e bakılabilir.

göre daha kapsamlı ve ayrıntılıydı. Hatta kurulması düşünülen üretim birimlerinin yer seçiminde kullanılan ölçütler ve kapasitelerinin saptanmasında ele alınan karşılaştırmalı alternatifler göz önüne alındığında, Türkiye'nin daha sonraki kalkınma planlarından bile daha üstün özelliklere sahipti (Ölçen, 1982:145). İki plan arasındaki bir diğer fark, planın hazırlanması ve uygulanması aşamasında mali ve teknik yardım alınan ülkenin değişmesiydi. Birinci Sanayi Planı'nda dış mali ve teknik yardımı büyük ölçüde Sovyetler Birliği sağlarken, İkinci Sanayi Planı'nda bu ülkenin yerini İngiltere almıştı (Günçe, 1967:20).

Birinci Plan'ın bir uzantısı olarak ve "kendine yeterlik" ilkesinin yanısıra, doğal kaynakların verimli kullanılması ilkesine de önem verilerek tasarlanan İkinci Plan'ın önceliği ağır sanayiye yönelikti (Günçe, 1967:18-19; Kepenek ve Yentürk, 2000:69; Ölçen, 1982:146-149). İkinci Dünya Savaşı'nın etkisi ve mali güçlükler nedeniyle kısa sürede uygulamadan kaldırılmış olmasına rağmen, demir çelik ve makina üretimi alanlarındaki ilk gelişmeler İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın ürünleri oldu. Bu arada şeker, tekstil, un gibi tüketim malları üretimine de devam edildi ⁽²⁰⁾.

"Yatırım projeleri demeti" olarak nitelendirilebilecek her iki sanayi planının, kapsamlarının darlığına rağmen, ülkenin sanayileşme olanaklarını zorlayan ve gelecekteki iktisadi yapısının ipuçlarını veren ilk girişimler olduğu söylenebilir. Ülkenin "inşa edilmesi düşüncesiyle, doğru bir mühendislik mantığı ile ve oldukça kıt kaynaklarla girilen" (Türel 1981) bu sanayi planlarının uygulandığı dönemde ulusal gelirden, sanayi üretiminde ve özellikle de ağır sanayi üretiminde ciddi artışlar gözlenmiştir (Küçük, 1985a:252). Boratav (1993:45)'ın isabetli bir şekilde ülkenin *ilk sanayileşme* deneyimi olarak nitelendirdiği 1930'lu yıllardaki sanayi kesiminin yıllık ortalama büyüme oranına, Cumhuriyet tarihinin bundan sonraki hiçbir döneminde ulaşamayacak ve bu başarıda sanayi planlarının katkısı ihmal edilemeyecek bir öneme sahip olacaktır. Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen, ülkedeki bir sonraki plan deneyiminin görülebilmesi için 1940'lı yılların ikinci yarısını beklemek gerekecektir.

(20) Atilla Sönmez'e göre birinci ve ikinci beş yıllık sanayi planları döneminde kurulan fabrikaların üretimi olmasaydı, İkinci Dünya Savaşı boyunca ülkede çok daha büyük kıtlıkların yaşanması kaçınılmaz olurdu (Sönmez, 2001:160-161).

Hazırlıkları İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar uzanan "1946 Yılı İvedili Sanayi Planı" bu dönemdeki ilk planlama çalışmasını oluşturmaktadır⁽²¹⁾. Çalışmanın teknik yönü Kadro Dergisinin iki önemli temsilcisi olan Şevket Süreyya Aydemir ve İsmail Hüsrev Tökin tarafından üstlenilmiştir. Bu iki "kadro"cu planın sadece teknik hazırlıklarında değil, aynı zamanda politikalarının saptanması aşamasında da çok etkin olmuşlardır. Bu nedenle, 1946 Yılı İvedili Sanayi Planı'nı "kadrocu planlama" anlayışının somutlaşması olarak değerlendirmek olanaklıdır (Tekeli, 1981:290)⁽²²⁾. Hedefleri açısından ve yapısal olarak 1930'lardaki sanayi planlarının bir uzantısı niteliğinde olmakla birlikte, bu planın öncekilerden farkı, daha geniş kapsamlı olması ve tüketim hedefleri ile üretim hedeflerinin bir bütün olarak belirlenmesidir (Tekeli ve İlkin, 1981:2-3). Ancak planın yeterli ilgiyi çekmediği, bir kaç uzman dışında okunup değerlendirilmediği ve "sahipsiz bir nesneye" dönüştüğü anlaşılmaktadır. Şevket Süreyya Aydemir, "İvedili Plan"ın serüvenini şu şekilde özetlemektedir:

Bütün devletler harp sonu için planlar hazırlayan komisyonlar, hatta enstitüler kuruyorlardı. Nihayet bizde de kabinenin dört vekilden teşekkül edecek bir heyete bağladığı Vekaletlerarası bir Harp Sonu Raporu Komisyonu'nun kurulmasına karar verildi. (...) Komisyon kuruldu. Ben bu komisyonun raportörü oldum. (...) Hazırladığım bir rapor şeması büyük tasvip gördü. Bu rapor, evvela Türkiye'nin yakın iktisat tarihiyle, bütün iktisadi problemlerini ve imkanlarını içine alan büyük bir arşiv raporu ve bir de, harp sonunda fiili yatırım ve kalkınma meselelerini gösteren bir 'özet rapor'dan müteşekkil olacaktı.

Komisyon bütün komisyonlar gibi çalıştı. Yani, bütün yük bir iki kişinin omuzunda kaldı. Fakat bu iki rapor tamamen hazırlandı ve ilk olarak özet rapor alakalılara sunuldu. Tafsilatlı arşiv raporu ise, hem memleketin ilk defa

(21) Plan hazırlıklarının ayrıntıları için Aydemir (1967:395-418)'e bakılabilir.

(22) Küçük (1981:91-104), Türkiye'nin ilk planlama deneyimlerinde **Kadro** ve daha sonra da **Forum** dergilerinin etkilerinin görüldüğünü; bu iki derginin temel misyonunun plan kavramının sosyalist boyutundan soyutlanarak kapitalist sisteme bağlanması olduğunu belirtiyor. Gülalp (1983:114-115) ise, Kadro hareketinin 1960'lardaki yansımalarının Doğan Avcıoğlu'nun çevresinde oluşan **Yön** hareketinden izlenebileceğini söylüyor.

kül halinde ele alınan iktisadi istihalesini, hem de harp sonunun davalarını ve meselelerini kapsayarak faydalı bir eser halinde meydana gelmişti. Bu raporların akıbeti, bir takım kabine veya kabine azaları değişiklikleri arasında maalesef çok parlak olmadı. Bürokrasinin aç kurdu, eline düşen sahipsiz bir nesne gibi, onları da kemirdi, yedi, bitirdi (Aydemir, 1993:463).

Aydemir'in "faydalı eser" olarak nitelendirdiği 1946 Yılı İvedili Sanayi Planı'nın yeterli ilgiyi çekmemesinin ardında, Ayşe Buğra (1997:173)'nın da vurguladığı gibi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan konjonktür ve bu konjonktürün Türk siyasi hayatına yaptığı etkileri hesaba katmak zorunlu gözükmektedir. Bu değişen konjonktür plan öngörülerinin hayata geçirilmesine olanak tanımıyordu. Türkiye Marshall Yardım Programı'ndan yararlanan devletler arasında yer almak için tarım sektörüne daha fazla öncelik vermek ve özel kesimin ekonomi içerisindeki konumunu belirgin hale getirmek durumundaydı ⁽²³⁾. Bu eğilimler bir sonraki plan deneyiminin temel amaçları içinde yer alacaktı.

1947 yılı başında iç ve dış çevrelere daha yatkın gelebilecek yeni bir plan hazırlığına girişilecek ve bu planı hazırlama görevi de, dönemin İktisat Vekaleti Başmüşaviri Kemal Süleyman Vaner'e verilecekti ⁽²⁴⁾. Aslında 1947 Kalkınma Planı'nın da, tıpkı 1946 Planı gibi, başlangıçta yeterli ilgiyle karşılandığını söylemek güç gözükmektedir. 1951 yılında yazdığı bir makalede Osman Okyar bu durumu şu sözlerle belirtmektedir:

Hükümetin 1947 veya 1948 senelerinde bir umumi iktisadi plan meydana getirmiş olduğu malumdur. Zaten bu plan hakkındaki yegâne malûmatımız da aşağı yukarı bundan ibarettir. Planın ne şekilde hazırlandığı, hangi verilere göre tertib edildiği, ana hatlarının ve millet ekonomisi için tayin ettiği hedeflerin ne olduğu meçhul kaldığı gibi, planın akıbeti, ne dereceye kadar tatbik edildiği de malûm değildir. Velhasıl, bir İngiliz tabirini kullanarak bu plana, 'henüz doğduğu anda ölmüş' (stillborn) nazariyle bakılabilir. Binaenaleyh, arzu edilen neticenin meydana gelmesi için hükümetin cebinden bir plân çıkarıvermesi kâfi değildir (Okyar, 1951:75-76).

(23) Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Tekeli ve İlkin (1981:5-15), Tezel (1982:293-299), Gülalp (1983:44-46) ve Boratav (1982b:272-273).

(24) KBu nedenle, "1947 Yılı Türkiye Kalkınma Planı"na "Vaner Planı" da denilmektedir.

Ancak, daha sonra yapılan araştırmalar, bu planın tamamen göz ardı edilemeyecek derecede önemli bir plan olduğu, yeni bir kalkınma ideolojisinin doğuşuna kaynaklık ettiği ve ülkenin 1948-1960 döneminin iktisadi ve siyasi yönelimlerinin temel belirleyicilerinden birisi olduğu görüşünde birleşmektedir (Günçe, 1967:21; Günçe, 1981:121, 123; Küçük, 1985a:254; Tekeli ve İlkin, 1981:26).

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönem, hemen bütün ülkelerde olduğu gibi, Türkiye için de yeni iktisadi ve siyasi arayışların ortaya çıktığı bir dönem oldu. Bu çerçevede ülkenin önceliklerinin değişmeye başladığı, bloklaşma sürecinin Batı Bloku'na eklenilerek yaşanmak istendiği, bunun uzantısı olarak Batı dünyasından ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nden gelecek yardımlara bel bağlandığı söylenebilir. 1947 Kalkınma Planı, bu sürecin bir parçası olarak görülebilir ⁽²⁵⁾.

Önceki plan deneyimleriyle karşılaştırıldığında, 1947 Kalkınma Planı'nın oldukça kapsamlı bir plan olduğu söylenebilir. Ekonominin makro büyüklükleri arasındaki ilişkiler kurulmaya çalışılmış, birden çok sektöre yönelik öngörülerde bulunulmuştur. Öncelik tarım sektörüne verilmiş, diğer sektörler ve bu arada sanayi sektörünün gelişimi tarımsal üretimi hızlandıracak şekilde tasarlanmıştır (Tekeli ve İlkin, 1981:16, 21) ⁽²⁶⁾. Önceliğin tarıma verilmesinin altında, 1930'lardaki sanayi planlarının temel tercihlerinin tersine, dış pazarlara açılma isteği ve bunun uzantısı olarak uluslararası işbölümünde ülkenin "uzmanlık alanının" tarımsal ürünler üretimi olduğunun keşfedilmesi yatmaktadır. Bu keşif aynı zamanda dış açıkların kronikleşmesine ve bu yolla ülkenin iktisadi yapısının dışa bağımlı hale gelmesine de temel hazırlayacaktır. 1930 yılından 1947 yılına kadar, 1938 yılı hariç, sürekli dış ticaret fazlası veren Türkiye ekonomisi, bu tarihten sonra bir daha benzer bir deneyimle karşılaşmayacaktır.

(25) Küçük (1981:83)'e göre 1947 Kalkınma Planı, Truman Doktrini ile Amerika Birleşik Devletleri'ne açılan Türkiye'nin bir "niyet mektubu" olma özelliğini taşımaktadır. Aydemir (1967:415) de 1947 yılını "Truman doktrininin harekete geldiği yıl, yani Türkiye ve Yunanistan'a askeri yardımların başladığı ve iktisadi mahiyetli Marshall yardımlarının harekete geçtiği yıl olduğunu" hatırlatıyor.

(26) Devlet Planlama Teşkilatı'nın ilk Müsteşarı Şinasi Orel 1947 planını "beş senelik bir ziraat planı" olarak betimlemektedir (Akt. Mihçioğlu, 1983:236).

Planın önemli amaçlarından birisi de, özel girişimciliğin geliştirilmesi için gerekli desteğin sağlanmasıdır. Öyle ki, kamu kuruluşlarının faaliyetlerinin bu doğrultuda düzenlenmesinin gerekliliği vurgulanmıştır (Günçe, 1967:22; Tekeli ve İlkin, 1981:16) ⁽²⁷⁾.

Sonuç olarak, 1947 Kalkınma Planı'nın uygulanıp uygulanmadığı konusunda belirsizlikler bulunmakla birlikte, Türkiye'nin savaş sonrası iktisat politikalarındaki yeni eğilimleri açıklamada önemli bir belge niteliği taşıdığı açıktır.

Türkiye'nin ilk plan deneyimleri genel olarak değerlendirilecek olursa, hazırlanan planların kalkınma planlarından beklenildiği ölçüde kapsayıcı olmadığı, süreklilik göstermediği, önceliklerinin hızla değiştiği ve çoğunun da uygulamaya koyulmadan unutulmaya terkedildiği söylenebilir ⁽²⁸⁾. Plandan çok rapor, proje, program, taslak veya niyet mektubu olma özelliklerini taşıyan bu ilk deneyimlerin, olumlu ve olumsuz yönleriyle birlikte, 1960'ların başında ülkenin gündemine girecek olan planlı kalkınma dönemine bir miras bıraktıkları ve dolayısıyla bu dönemin tarihsel alt yapısını oluşturdukları belirtilmelidir.

3.2. Türkiye'nin Planlı Kalkınma Deneyimi

Bu alt kısım Türkiye'nin planlı kalkınma deneyimi olarak nitelendirdiğimiz 1963-1983 dönemini kapsamaktadır. Dönemi planlı kalkınma deneyimi olarak nitelendirmenin altında iktisadi kalkınmanın, 1960'ların başından itibaren, planlamaya bağlanması yatmaktadır. Bu durum hazırlanan ilk beş yıl-

(27) Günçe (1981:122), daha sonraki yıllarda ülke tarihinin her türlü "dönüm noktasına" damgasını vuran, her türlü siyasi yönetime katkılarda ve yönlendirmelerde bulunan bir girişimci sınıfın doğum yılının 1947 yılı olarak alınabileceğini belirtmektedir. Benzer şekilde Buğra (1997:180), 1950'lerde devletle yapılan sözleşmelerin, bugünün Enka, Alarko, Tekfen, Doğu gibi büyük holding şirketlerinin işe başlamaları veya bir dönüm noktasına ulaşmalarında önemli bir rolü olduğunu vurgulamaktadır. Sönmez (2001:165) de 1946'dan sonraki çok partili dönemde özel kesime dayalı kalkınma olgusunun siyasi partiler arasında bir yarışma konusu haline geldiğini belirtmektedir.

(28) 1946 Yılı İvedili Sanayi Planı'nın bizzat hazırlayıcısı olan Aydemir bile yapılan çalışmaların nereden elde edilebileceği konusunda kararsız gözükmektedir: "Planlar ve Programlar, şimdi Devlet Arşivinde de yoktur. Yalnız ana programlara paralel olarak hazırlanan detay projelerin, Sümerbank ve Etibank arşivlerinde olması gerekir (Aydemir, 1969:244)."

lık kalkınma planının birinci cümlesinde açıkça ifade edilmektedir: “Türkiye demokrasi düzeni içinde planlı kalkınma dönemine girmiştir (DPT, 1963:1).”

Dönem boyunca dört tane beş yıllık kalkınma planı uygulamaya koyulmuş ve iki tane uzun dönemli kalkınma planı hazırlanmıştır. Beş yıllık kalkınma planlarının ilki 1963-1967, ikincisi 1968-1972, üçüncüsü 1973-1977 ve sonuncusu da bir yıllık bir kesintiye uğradıktan sonra 1979-1983 yıllarını kapsamıştır. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’yla birlikte ve özellikle 1980’lerin başından itibaren ülkenin “yeni” iktisadi politika tercihleri doğrultusunda planlı kalkınma deneyiminden *de facto* uzaklaştığı gözlenmesine rağmen, bu plan döneminin *de planlı kalkınma düşüncesinin son ürünü* olarak incelemeye dahil edilmesinin uygun olacağı düşünülmüştür ⁽²⁹⁾.

1980’lerin başlarından günümüze kadar geçen dönem içerisinde, Türkiye’nin kalkınma deneyiminde planlama düşüncesine rastlamak güçtür. Gerçi 1980 sonrası dönemde, kesintilerle de olsa beş yıllık kalkınma planlarının hazırlanmasına devam edilmiş ve bu planların sonuncusu (2001-2005 yıllarını kapsayan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı) 2001 yılının başında yürürlüğe girmiştir. Ancak bu planlar bir yandan 1980 sonrasında ülkenin iktisadi gündemini kaplayan kararlılık, yapısal uyum ve dışa yönelik sanayileşme politikalarının uzantısı çerçevesinde yabancı finans çevrelerine yönelik niyet mektuplarına dönüşmüş; diğer yandan da kalkınma sürecinde planlamanın gerekli olmadığı ve piyasa güçlerini sınırlayıcı bir etki yarattığı, piyasa güçleri serbest bırakıldığı sürece ekonominin kararlı bir dengeye kavuşarak küreselleşme sürecine daha sancısız ekleneneceği yaklaşımının yaygınlaşmasında önemli bir işlev üstlenmiştir ⁽³⁰⁾.

Daha açık bir ifadeyle, planlı kalkınma düşüncesinin, 1980’li yılların başından itibaren, yerleşiklik kazanmaya başlayan liberal yaklaşımların da etki-

(29) Soyak (1999:170-171; 175) Türkiye’de iktisadi kalkınmanın plana bağlandığı dönem olarak ilk dört beş yıllık plan döneminin ele alınmasının yaygın olarak kabul gördüğünü vurgulamakta; Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nı “dönemin son temsilcisi niteliğini taşıyan bir plan olarak” değerlendirmektedir.

(30) K1980 sonrası kalkınma planlarının temel çizgilerinin değerlendirilmesine örnek olarak Tokgöz (2001:196-293), Sezen (1999:239-279), Türel (1997:33-39), Arslan (1997), Öztürk ve Aslanoğlu (1995:208-214), İktisat Dergisi (1984:3-51) ve Şenses (1983)’e bakılabilir.

siyle, Türkiye'nin gündeminden çıktığı, ülkenin tarihindeki en kapsamlı planlı kalkınma deneyiminin 1963-83 yılları arasına sıkıştığı söylenebilir.

Buradan hareketle, Türkiye'nin planlı kalkınma deneyiminin incelenmesini 1963-83 yıllarıyla sınırlamayı uygun gördük. Bu kısımda, ilk olarak, planlı kalkınma deneyimi, ayrıntılara girilmeden ana hatlarıyla değerlendirilecek; daha sonra deneyimin Gerschenkroncu yaklaşım çerçevesinde yorumlanmasına çalışılacaktır.

3.2.1. Planlı Kalkınma Deneyiminin Temel Özellikleri

Türkiye ekonomisinin 1960'lı yıllardan 1980'li yılların başına kadar süren gelişimini, 1950'li yılların sonunda yaşanan iktisadi ve siyasi bunalımların sonucunda uygulamaya konan planlı kalkınma yaklaşımı çerçevesinde incelemek olanaklıdır.

1950'lerin sonunda dış ödeme güçlüğü ve enflasyon şeklinde kendisini gösteren iktisadi bunalım, siyasi baskıların yoğun olarak hissedilmesine yol açıyor; ülkenin iktisadi ve toplumsal yapısının köklü bir değişime uğramasını zorunlu kılıyordu. Değişim isteği sadece içsel nedenlere dayanmıyor, ülkeye dış borç sağlayan çevrelerce de dile getiriliyordu (Sönmez, 1967:29-39; Torun, 1967:45-46).

Sermaye birikimi ve kalkınma süreçlerinin plana bağlanması, değişim isteklerinin somut ifadesi haline dönüşüyordu⁽³¹⁾. Bu dönüşümde savaş sonrası dönemin siyasi iktidarlarının iktisat politikası uygulamalarının bilgiden yoksun, hesapsız ve plansız olduğuna yönelik yaygın inanın payı büyüktü (Mihçioğlu, 1983:230). Dolayısıyla, siyasi iktidarların uygulamalarını yönlendirecek ve denetleyecek *kurumsal yapıların* oluşturulması; bu yapı içinde siyasi çıkar gözetmeyen aydın bürokratların yer alması isteniyordu (Kongar, 1981:343-344; Şaylan, 1981:200-201). Aslında isteği dile getirenler bizzat aydın ve bürokratlardı; böylece bir anlamda kendilerine öncülük misyonu da biçmiş oluyorlardı. Keyder (1995:201) bu durumu şu sözlerle betimliyor:

(31) DPT'nin kuruluşunun 41. yılı etkinlikleri çerçevesinde düzenlenen "Türkiye Ekonomi Politikaları Uygulamalarında Değişmeler" konulu panelde Oktay Yenal şunları söylemektedir: "1960 askeri müdahalesini izleyen günlerde insan hakları, demokrasi, üniversite özerkliği gibi konular kadar planlı ekonomi konusu da gündemdeydi. Ve halkın, basının, yeni siyasetçilerin büyük bir planlama özlemi vardı (Yenal, 2001:25)."

Nitekim, 1960'a gelindiğinde bürokratlar ve aydınlar kalkınmacı bir ideolojinin ateşli taraftarıydılar. Açıkça dile getirilen anti-popülist bir boyut içinde, bu ideoloji, ülkenin sanayileşmesine hizmet eden teknokratik bir elitin oynayacağı rolü göklere çıkarıyordu. İşçi sınıfı henüz keşfedilmemişti; hâkim düşünce akımı, "kapitalist olmayan" yol eğilimleriyle birlikte Paul Baran'dan mülhem bir bağımlılık analizine dayanıyordu; bu düşünceye göre, iktidar yalnız kendi çıkarlarını gözeten kokuşmuş politikacılardan alınıp halka hizmet etmeyi amaçlayan milliyetçi plancılara verilmeliydi.

Plan uygulamasına geçiş, işte bu içsel ve dışsal etkilerin bileşimi ve 27 Mayıs 1960 askeri darbesi sonucunda oldu. Darbeden yaklaşık üç ay sonra Eylül 1960'da Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kuruldu ⁽³²⁾. Teşkilatın kurulmasına verilen bu önceliğin temelinde siyasetçilerin kendilerini sınırlandıracak bir planlama örgütünü kurmaktan kaçınacakları endişesinin yattığını söylemek yanlış olmayacaktır (Sezen, 1999:71). DPT, tutucu politikacıların etkisinden uzak, bilimsel yöntemlere dayanarak ülkeyi yoksulluktan kurtaracak kalkınma planlarının hazırlayıcısı bir örgüt olarak algılanıyordu. Bu algılayış, daha sonra hayal kırıklıklarına dönüşmüş olsa da, DPT'nin kuruluş günlerinden itibaren kurum içinde görev almış bir "uzman" tarafından şu şekilde dile getiriliyordu:

Devrimin burukluğu hepimizi sarıp sarmalamıştı. Önümüzde yeni bir dönem başlıyor, umudun altın sarısı tozları içinde uzanıp gidiyordu. Tutuculuğun ve tüm kötülüklerin çelik tellerini kırdığımızı sanıyorduk. Ülkemiz yükselecek, yoksulluk ortadan kalkacaktı. Bunun sırrını bulmuştuk bile: Politikacı yatırım ve üretim kararlarına burnunu sokmayacaktı artık. Örgütümüz bu amaçla kurulmuştu. Bir kale gibi. Burçlarında bilimin çelik mızrakları yükseliyordu (Ölçen, 1996:10-11).

Kuruluş yasasında tanımlandığı şekliyle DPT Yüksek Planlama Kurulu (YPK) ve merkez örgütünden oluşmaktaydı. YPK bir yandan iktisadi ve toplumsal hedeflerin belirlenmesinde bakanlar kuruluna yardımcı olacak, diğer yandan da merkez örgütünün hazırlayacağı planları, bakanlar kuruluna sunulmadan önce belirlenen hedeflere uygunluk açısından inceleyecekti. DPT'nin

(32) DPT'nin örgütsel yapısının oluşturulması doğrultusunda yapılan çalışmalar ve örgütün çalışma ilkelerinin ayrıntıları için Torun (1967:47-67)'a bakılabilir.

merkez örgütü ise, Müsteşar ve doğrudan müsteşara bağlı olarak çalışacak olan İktisadi Planlama, Sosyal Planlama ve Koordinasyon daire başkanlıkları ile Genel Sekreterlik'ten oluşmaktaydı. Plan metnini iktisadi ve sosyal planlama daireleri hazırlayacak; böylece iktisadi ve toplumsal sorunlar, öncelikler ve hedefler belirlenecekti ⁽³³⁾.

1961 Temmuz'unda kabul edilen yeni Anayasa'nın 41. Maddesi "kalkınma planları" yapma görevini Devlete verirken, 129. Maddesi de DPT'yi anayasal bir kuruluş haline getiriyordu ⁽³⁴⁾.

DPT, 1961 Anayasası'ndaki ayrıcalıklı konumu nedeniyle, incelen dönem içerisinde ekonomiyle ilgili çeşitli bakanlıkların üstünde bir konuma yerleşecek; DPT Müsteşarı da ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısına dönüşecektir (Keyder, 1995:203-204). DPT'nin bu ayrıcalıklı konumu zaman içerisinde ortadan kalkarak toplumun egemen kesimlerinin çıkarlarıyla uyumlu bir kurum haline gelecektir (Tüzün, 1981:10).

1960 sonrasında hazırlanan kalkınma planlarının, Türkiye'nin ilk plan deneyimlerinden farkı, ülkenin iktisadi ve toplumsal gelişiminin tüm yönlerini kapsayan bütüncül bir niteliğe sahip olması ve bu gelişimin uzun dönem eğilimlerine yönelik önermelere yer vermesidir. Kalkınma planlarının ülkenin iktisadi ve toplumsal gelişiminin tüm yönlerini kapsadığı savı, temel olarak, ekonominin makro büyüklükleri arasındaki ilişkilerin karşılıklı olarak belirlenmesine dayandırılabilir. Bu bağlamda, ulusal gelir, üretim, sermaye kullanımı, istihdam gibi değişkenlerin bir bütün olarak ele alındığı belirtilmelidir.

(33) DPT'nin kuruluş yasası 1980'lerin başına kadar pek değişmeden yürürlükte kalmış; 1980'li yıllarda ve 1990'lı yılların ilk yarısında DPT, tarihinde rastlanmadık sıklıkta yasal düzenlemelere konu olmuştur. Bu düzenlemeler ve DPT'nin tarihsel zaman içindeki evrimi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sezen (1999:87-141 ve 239-261).

(34) 1961 Anayasası ile karşılaştırıldığında 1982 Anayasası tek bir madde altında (166. Madde), kalkınma planlarını hazırlamak ve "bu amaçla gerekli teşkilatı kurmak" görevini Devlete veriyordu. (Karamustafaoğlu ve Turhan, 1983:178-179). Bu maddede Devlet Planlama Teşkilatı doğrudan anılmaz ve böylece yirmi yılı aşkın süreyle taşıdığı "anayasal kurum" kimliğinden yoksun bırakılırken, kalkınma planlarının hazırlanması anayasal bir zorunluluk olmaya devam ediyordu. Bu zorunluluğun, 1980 sonrası dönemde kalkınma planları hazırlanmasının sürdürülmesinin temel nedenlerinden birisi olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte eğitim, sağlık, kültür, kentleşme, gelir dağılımı gibi kalkınmanın toplumsal boyutunu içeren alanlarda da çeşitli düzenlemelere gidilmek istendiği vurgulanmalıdır ⁽³⁵⁾.

Planlı kalkınma döneminde hazırlanan planlara egemen olan makro modeller J. Tinbergen tarafından geliştirilen aşamalı planlama tekniğine dayalı olarak şekillenmekte ve Harrod-Domar tipi büyüme modelleri aracılığıyla öncelikle büyüme hızı, yatırım ve tasarruf düzeyi gibi makro değişkenler saptanmakta, daha sonra girdi-çıkıtı tablosu yardımıyla sektörlerin üretim düzeyleri belirlenmekteydi. Son aşamada ise, proje seçimi yoluyla mikro düzeylere kadar inilmekteydi. Bu aşamalar birbirinden bağımsız etkinlikler olarak kabul edilmekte ve aşamalar arası tutarlılığın sağlanmasına sonradan yönelinmekteydi (Tinbergen, 1967:71-73) ⁽³⁶⁾.

Planlı kalkınma döneminde hazırlanan dört beş yıllık kalkınma planının birbirinden farklı yönleri bulunmakla birlikte, ortak özellikleri üzerinde yoğunlaşmanın çalışmanın kapsamı ve amacı açısından daha yararlı olacağı söylenebilir. Bu ortak özelliklerden birincisi kalkınma planlarının, zaman zaman dillendirdiği “reform” söylemine karşın, var olan üretim yapısını veri almalarıdır (Kepenek ve Yentürk, 2000:144) ⁽³⁷⁾.

Başlangıçta planlamanın, mevcut sosyo-ekonomik sistemi değiştireceğinden çekinen çevreler, ilk uygulama sonuçlarının alınmasıyla birlikte, bu yeni yönelimin sistemi değiştirmekten çok pekiştirdiğini görerek çekingenliklerini üzerlerinden attılar (Günçe, 1981:118). Kalkınma planlarına çekingen yaklaşan çevrelerin başında işadamları gelmekteydi. İşadamlarının temel kaygısı planlarda yer alan “toplumsal adalet”, “eşitlik”, “karma ekonomi” gibi kavramların sosyalist bir içerikte yorumlanıp gelir bölüşümünde köklü değişikliklere yol açacak uygulamalara yönelinmesiydi (Buğra, 1997:195-196). Oysa planlar, esas olarak kamu kesimi için “emredici”, özel kesim için de

(35) Planlı kalkınma döneminde hazırlanan planların toplumsal değişim boyutunun özlü bir değerlendirmesi için Karacal (1981:275-285)’a bakılabilir.

(36) Kalkınma planlarının teknik yönlerinin değerlendirilmesine örnek olarak Orsan ve Tayanç (1981); Yağcı (1981) ve Celasun (1980)’a bakılabilir.

(37) Küçük (1985a:295-296) reform söyleminin en açık şekliyle ifade edildiği Birinci Kalkınma Planı’nın bile “kapitalist düzeni veri alarak, bu düzen içerisinde bir ileriye adım atma çabası” olduğunu söylüyor.

“yol gösterici” ve “özendirici” nitelikte olduklarından (Ülgener, 1972:5-6), işadamlarının başlangıçtaki kaygılarının yersiz olduğu zaman içerisinde açıklık kazanacaktı. Özel girişimciliğe oldukça duyarlı olarak hazırlanan kalkınma planlarının genel ilkesi “pazar ekonomisinin geliştirilmesi ve etkinleştirilmesi” şeklinde ifade edilecekti (DPT, 1991:1).

Kamu kesiminin kalkınma sürecindeki öncülüğünün en fazla hissedildiği plan, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı olacak, ardından gelen diğer kalkınma planlarında özel kesim yaygın teşvik ve sübvansiyonlarla öne çıkarılacak⁽³⁸⁾, kamu kesimi daha çok özel kesimi destekleyici bir konuma yerleşecek ve planların toplumsal amaçları geriye çekilecekti (Boratav, 1993:102; Buğra, 1997:197; Günçe, 1981:126-127; Kepenek ve Yentürk, 2000:149-151; Küçük, 1985a:278, 298).

Ayrıca kalkınma planlarının piyasa mekanizmasının işleyişini gözardı edici değil, bu işleyişte ortaya çıkan aksaklıkları giderici yönde tasarlandıkları da bir kez daha vurgulanmalıdır. Bu eğilim örneğin Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın “Uygulama Politikası” bölümünde açıkça dile getirilmektedir:

İcra politikasının temelleri, makro ekonomik değerler arasında plan hedeflerinin gerektirdiği dengeyi kurmak ve fiyat mekanizmasının tahsis fonksiyonunu tamamlayıcı şekilde özel tedbirler almaktır.

(...) Fiyatlar yerine kararların esas olduğu bütçe içi harcamalar dışında, kaynakların çeşitli harcamalara ayrılmasını fiyat mekanizması ayarlayacaktır. Ancak fiyat mekanizmasının bu fonksiyonunu gereğiyle görebilmesi için düzenleyici tedbirler alınacak ve kıt üretim kaynaklarının ve gelirlerin, plânda belirtilen iktisadi ve sosyal hedeflere göre dağılımıyla ilgili zaruri ayarlama-

(38) Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'na “Önsöz” yazan zamanın Başbakanı Ferit Melen özel kesimin teşvik edilmesi konusunda şunları söylemektedir:

Yeni strateji'de özel kesime çok büyük bir yer verilmiştir. Müteşebbislerimizin her sektörde yoğun bir yatırım faaliyeti içine girmesini bekliyoruz. Makine ve madeni imalat, kimya sanayileri kurmak isteyenleri özellikle teşvik edeceğiz. Tecrübeli ve başarılı müteşebbislerimizin küçük tasarruf sahiplerinin birikmiş paralarını sanayi alanında değerlendirmesini istiyoruz. Bu yönelimdeki hazırlık çabalarını dikkat ve memnuniyetle izliyorum. Teşvik Kanunu Tasarısını bu maksatla hazırladık. Açıklık, güvenlik, sürat ve kararlılık getiren bir sistem içinde yatırımları teşvik edeceğiz (DPT, 1973:VI).

larda doğrudan doğruya kontrollerden imkân ölçüsünde kaçınılarak vergi ve kredi politikaları, sermaye piyasasının teşekkülü ve geliştirilmesi, dış ticaret rejiminin tesbiti gibi tedbirlere başvurulacaktır (DPT, 1963:479-480).

Yukarıdaki alıntıdan da anlaşılacağı gibi, kalkınma planları piyasa mekanizmasının işleyişine alternatif oluşturabilecek bir sistem arayışının uzantısı olarak hazırlanmamışlardır. Farklı bir ifadeyle bu planlar, var olan iktisadi ve toplumsal yapıda köklü değişikliklere değil, iyileştirmelere yol açacak şekilde oluşturulmuşlardır.

Kalkınma planlarının ikinci ortak özelliği iktisadi büyümeyi ve bunun yıllık artış oranlarını temel belirleyici değişken olarak ele almalarıdır. Bu ortak özelliğin kökeninde, planların hazırlanması döneminde, kalkınma düşüncesinin büyük ölçüde iktisadi büyümeyle özdeşleştirilmesi yatmaktadır. Bununla birlikte, hazırlanan planların iktisadi büyümeyi kalkınmanın gerekli ancak yeterli koşulu olarak görmediği belirtilmelidir. İktisadi büyümenin hızlanmasının kalkınmanın sadece niceliksel boyutunda karşılaşılan sorunlara çözüm sunmayacağına, aynı zamanda niteliksel boyutunda da dönüşümlere yol açacağına inanılmıştır. Dolayısıyla büyüme hızının, plan hedeflerine ulaşmada stratejik bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Bu nedenle, kalkınma planlarında ulusal gelirin artırılması “temel hedef” olarak alınmış ve yıllık ortalama büyümesi yüzde 7’nin altına düşmemiştir. İlk iki planda yüzde 7 olarak hedeflenen ulusal gelirin büyüme hızı sonraki planlarda sırasıyla yüzde 7.9’a ve yüzde 8.2’ye yükselmiştir (DPT, 1963:117; DPT, 1967:66; DPT, 1973:133; DPT, 1979:205). Kalkınma planlarına, giderek artan bir “hız tutkusunun” egemen olduğu söylenebilir.

Yatırımların kamu kesiminin öncülüğünde artırılması, bu yatırımların finansmanı için yurtiçi tasarruf oranlarının yükseltilmesi, sanayi üretiminde ithalat yerine yerli üretime yönelinmesi, özel kesimin gelişiminin özendirilmesi, dış ödemeler dengesine ulaşılması, tarım, sanayi ve hizmetler sektörünün büyüme oranlarının belirlenmesi, istihdamın artırılması v.b. gibi diğer iktisadi hedefler iktisadi büyüme hızına bağımlı olarak ele alınmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2000:148). Bununla birlikte planların, yukarıda belirtildiği gibi, kalkınmanın niteliksel boyutunu da gözönüne alma çabasında olduğu vurgulanmalıdır. Ancak bu alandaki öncelikler, bir plandan diğerine değişmekte, sosyal adaletin sağlanmasından (DPT, 1963:33) gelir dağılımının adil hale getirilmesine (DPT, 1963:47), şehirleşmenin desteklenmesinden (DPT,

1967:263) aile planlamasının geliştirilmesine (DPT, 1963:67), nitelikli işgücünün yetiştirilmesinden (DPT, 1963:33) etkin ve demokratik kooperatifleşmeye önem vermeye (DPT, 1979:255) kadar farklı alanlara yayılmaktadır.

Kalkınma planlarının üçüncü ortak özelliği sanayileşmeye öncelik vermeleridir. İktisadi kalkınmanın temelini oluşturduğu ve büyümenin hızlanmasına katkıda bulunduğu düşüncesiyle sanayileşmeye öncelik verilmiştir. Birinci kalkınma planıyla birlikte hazırlanan uzun dönemli kalkınma planının sektörel gelişme konusundaki bakış açısı “tarım ve sanayi arasında dengeli bir gelişme esasına dayanmakta” iken (DPT, 1963:39); bu bakış açısı ikinci kalkınma planıyla birlikte terkedilmiş ve sanayi sektörünün ekonominin “sürükleyici” sektörü olacağı öngörülmüştür (DPT, 1967:3). Sanayi sektörü içinde de özellikle ara ve yatırım malları üretimine öncelik verilmek istenmiştir (DPT, 1973:137). Bununla birlikte hazırlanan planlarda, sanayileşme sürecinde kullanılacak üretim ölçeği ve teknoloji seçimi sorunlarına açıkça yer verilmemiş; bu eksiklik zaman içinde ekonominin gelişimini sınırlayıcı etkiler yaratmıştır (Günçe, 1981:125; Kepenek ve Yentürk, 2000:144).

Sanayileşmede izlenecek genel strateji ise, dışa bağımlılığı azaltmak amacıyla, ithalat yerine yerli üretimi özendiren, korumacı, yurtiçi pazara dönük ithal ikameci sanayileşme stratejisidir. Bu özelliğiyle kalkınma planları, ülkenin 1930’lardaki plan deneyimlerine benzemektedir.

İlk bakışta ekonominin dışa bağımlılığını zaman içinde azaltacakmış gibi gözüken bu strateji, beklenenin tersi sonuçlar vererek, ekonominin ithalata bağımlılığını arttırmıştır. İthal ikameci sanayileşme stratejisi Birinci ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planları döneminde kısmen amacına ulaşmış, daha sonraki plan dönemlerinde ise, ithalatın ulusal gelir içindeki payı artma eğilimi içine girmiştir. Bu eğilimin ardında ara malları üretiminde sağlanan genişlemenin, yatırım malları üretiminde sağlananın görece olarak gerisinde kalması, dolayısıyla yüksek yatırım temposunun giderek artan bir ithalat gereksinimini doğurması olgusu yatmaktadır (Bkz. Tablo 1). Ayrıca sanayi üretiminde kullanılan enerji kaynaklarının ve özellikle petrolün de ithalatı gerektirmesi, hızlı sanayileşmenin ancak artan bir ithalat faturasıyla birlikte sürdürülebilmesini zorunlu kılmıştır. Ek olarak sanayileşmenin yurtiçi pazara dönük olarak gerçekleştirilmek istenmesi, korumacı dış ticaret politikalarının ihracatı engelleyici yönde uygulanması ve dönemin genelinde ülkenin ihracat ürünlerinin geleneksel tarım ürünleriyle sınırlı kalması gibi etkenler de ihra-

cat gelirlerinin, artan ithalat faturasını karşılamada yetersiz kalmasına yol açmıştır.

İncelenen dönem içerisinde, ithalatın ulusal gelir içindeki payı artma eğilimine girerken, ihracatın payı çok düşük düzeylerde kalmıştır. Bu eğilim, özellikle İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı dönemi sonrasında kendisini göstermiştir⁽³⁹⁾. 1970'lerin başlarından itibaren ithalat talebi o kadar yükselmiştir ki, sadece ihracatla değil, aynı zamanda ve büyük ölçüde dış kaynak kullanımıyla karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak bu dönemde Türkiye'ye giren işçi dövizlerinin miktarında da önemli bir artış gözlenmiştir. 1970 yılında 273 milyon dolar olan işçi dövizleri miktarı, 1974 yılında 1.426 milyon dolara ulaşmıştır. Bunun sonucunda, 1970 yılında işçi dövizlerinin ihracat gelirlerine oranı yüzde 46.4'den, 1974 yılında yüzde 93.0'e yükselmiştir (Sönmez, 2001:115-116). Bu gelişme dış kaynağa duyulan gereksinimi kısmen azaltmasına rağmen tamamen ortadan kaldırmamış, ihracat gelirlerini arttırmak için gerekli düzenlemelerin yapılmasını da ertelemiştir. Kısacası, ihracat oranlarıyla ithalat oranları arasındaki açık giderek açılmaya başlamış ve planlı kalkınma döneminin ikinci yarısından itibaren uygulanan sanayileşme stratejisi *de facto* negatif ithal ikamesine dönüşmeye başlamıştır (Mıhçı, 1998b:81).

Kalkınma planlarının dördüncü ortak özelliği, bu planlarla birlikte ekonomik ve toplumsal yapının uzun dönemdeki gelişme çizgisini belirlemek ve dönem planları arasındaki bütünlüğü sağlamak amacıyla uzun dönemli perspektif planlarının da hazırlanmış olmasıdır.

Bilindiği gibi, kalkınma planları kapsadıkları dönemler itibarıyla kısa, orta ve uzun dönemli olmak üzere üç gruba ayrılırlar. Kısa dönemli planlar 1-2 yılı, orta dönemli planlar 5-7 yılı, perspektif planlar olarak da adlandırılan uzun dönemli planlar da 10-30 yılı kapsamaktadır. Ülkemizde kalkınma planları denildiğinde 5 yıl olarak saptanan orta dönemli planlar anlaşılmaktadır. Bu planlar uzun dönemli kalkınma stratejisinin bir parçası olarak algılanırlar. Her yıl hazırlanan *Yıllık Programlar* ise, kısa dönemli planlara bir örnektir ve diğer iki tür plandan daha ayrıntılı ve açıktırlar (Öney, 1985:41-43).

(39) Son iki plan döneminde ihracatın Gayri Safi Milli Hasıla içindeki payı ithalatın payının genellikle yarısı düzeyinde kalmıştır (DİE, 1996: 263).

Türkiye'nin planlı kalkınma döneminde iki tane uzun dönemli plan deneyimine rastlanmaktadır. Bunlardan ilki Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'yla birlikte oluşturulmuş ve birinci plan dönemi uzun dönemli planın ilk aşaması olarak görülmüştür. Birincisinin tamamlanması beklenmeden, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın hazırlanması sırasında, ikinci uzun dönemli planlama girişiminde bulunulmuştur. Dolayısıyla birinci uzun dönemli plan, planlı kalkınma döneminin ilk yarısını, ikincisi de ikinci yarısını kapsamaktadır.

İlk uzun dönemli kalkınma planı on beş yıllık bir zaman kesitine yayılmasına rağmen, ilk iki beş yıllık plan uygulamasının sonunda terkedilmiş ve yerine bu kez yirmi iki yılı kapsayan ikinci bir perspektif plan hazırlanmıştır.

İlk uzun dönemli kalkınma planının temel hedefleri "Türkiye'nin kalkınması için gerekli olan her sahada yeter sayıda ve üstün nitelikte ilim adamı ve teknik mütehassısın yetiştirilmiş olması, yüzde 7 lik bir gelişme hızının sağlanması, istihdam meselesinin çözülmesi, dış ödeme dengesine ulaşılması ve bu hedeflerin sosyal adalet ilkelerine uygun olarak gerçekleştirilmesi şeklinde özetlenebilir (DPT, 1963:33)"

Ekonominin sektörel gelişimi konusunda, daha önce belirtildiği gibi, tarım ile sanayi arasında bir denge arayışı içinde olunmuş; ancak ülkenin uzun süreli gelişiminin daha çok sanayileşme yönünde olacağı vurgulanmıştır (DPT, 1963:39). Beş yıllık planlardaki sektörel büyüme hızı hedefleri incelendiğinde, uzun dönemli planın açıkça sanayiye öncelik veren bir anlayışı yansıttığı görülmektedir (Kepenek ve Yentürk, 2000:146).

Uzun dönemli planın kısa dönem uygulamaları sırasında (beş yıllık plan dönemleri) bu temel amaçlarla çelişme gibi görülebilecek bazı durumların ortaya çıkabileceği peşinen kabul edilmekte; bu amaçların on beş yılın sonunda gerçekleştirilebileceği özellikle vurgulanmaktadır (DPT, 1963:34).

Ancak on beş yılın sonu beklenmeden ilk uzun dönemli plan terkedilmiş ve yeni bir perspektif plan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'yla birlikte hazırlanmıştır. Bu gelişmede İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın sonuna doğru ülkede beliren ve 12 Mart 1971 askeri darbesiyle sonuçlanan siyasi bunalım ve hemen sonrasındaki petrol krizi önemli rol oynamıştır. Bunlardan belki de daha önemlisi ise, Türkiye'nin iktisadi ve toplumsal yapısını Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile olan ilişkilerinde belirlenen hedefler doğrultusunda yeniden düzenlemesi gereğidir.

AET ile 1970 yılında imzalan Katma Protokol'e göre, Türkiye'nin 1995'e kadar AET ile gümrük birliğini gerçekleştirmesi öngörülmektedir. Bu doğrultuda, ilk perspektif planından farklı olarak, yeni perspektif planının hedeflerinin saptanmasında Türkiye'nin 1995'te ulaşması zorunlu görülen ekonomik yapı ve gelişmişlik düzeyinden hareket edilmiştir. Bu düzeye ve ekonomik yapıya "22 yılda erişmek için, ekonominin tümünün ve ana sektörlerinin hangi hızlarla büyüyebileceği değil ne hızla büyümesinin gerektiği" saptanmaya çalışılmıştır (DPT, 1973:128). Bu bağlamda, kaynakların sanayileşme doğrultusunda kullanılarak, AET ülkeleriyle aradaki gelişmişlik açığının büyük bir hızla kapatılması istenmiştir. Bu yaklaşımdan da anlaşılabilir gibi, yeni perspektif planının oluşturulmasında ve hedeflerinin belirlenmesinde "olasılıklar"dan çok "zorunlulukların" payı büyük olmuştur.

Zorunluluklar aynı zamanda "fedakarlıkları" da beraberinde getirmiştir. Sanayileşmeye ağırlık verilmesi, "kısa dönemde bazı iktisadi ve sosyal haklarda özüne dokunulmaksızın ciddi ve disiplinli fedakarlıkların benimsenmesini zorunlu kılmaktadır (DPT, 1973:980)." Yeni perspektif planında "fedakarlık alanlarının" açıkça belirtildiği bölümlere de rastlanmaktadır: "İstihdam imkanlarının artırılması, sosyal güvenliğin yaygınlaştırılması ve gelir dağılımının iyileştirilmesi için uygulanacak politikalar, perspektif dönemde sanayileşme hızını yavaşlatmayacak bir dengede tutularak geliştirilecektir (DPT, 1973:1003)."

Hazırlanan yeni perspektif plan, planlı kalkınma döneminin ilk yarısında elde edilen iktisadi ve sosyal haklardan fedakarlıkların zorunlu olabileceğini açıkça dile getirmektedir. Bu yönüyle yeni plan, Boratav (1983)'in "popülist dönem" olarak kavramsallaştırdığı 1962-1976 döneminin sonuna gelindiğinin de habercisi olmuştur ⁽⁴⁰⁾.

(40) 1960-80 yıllarını iktisadi boyutuyla inceleyen yazarların "planlı dönem" veya "ithal ikameci sanayileşme" dönemi olarak niteledikleri bu dönemi Boratav (1983:7), siyasi rejim ile bölüşüm ilişkilerine dönük iktisat politikaları arasındaki bağlantıları aydınlatılabilmek amacıyla "popülizm" kavramıyla açıklamaya yönelmiş ve inceleme dönemini 1962-1976 yıllarıyla sınırlamıştır. Boratav'ın bu çalışması, 1980'lerin ortasında önemli bir akademik yayın haline gelen **Yapıt** dergisinde ve bu derginin dışında kalan başka çalışmalarda tartışmalara yol açmıştır. Kavramın tanımlanması, kullanım yöntemi, kapsadığı dönem gibi alanlarda verimli tartışmalar yapılmıştır. Burada bu tartışmaların ayrıntılarına girilmeyecektir. İlgilenen okurlar Boratav (1983, 1984), Gülalp (1983:77-83, 1984), Karacan (1983, 1984), Küçük (1985b:43-92) ve Yalman (1985)'a bakabilirler. Ancak Boratav (1983:15-18)'in da 1974 yılını, dünya ekonomisini etkisi altına alan bunalım-durgunluk koşullarının Türkiye'ye yansımaları sonucunda, popülizmin yol ayrımına geldiği yıl olarak saptadığını vurgulamak gerekir.

Özet olarak, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı ile birlikte geliştirilen planlı kalkınma döneminin ikinci uzun dönemli plan girişiminin, Türkiye'nin AET'yle bütünleşmesini belirleyici değişken olarak gördüğü ve ekonominin üretim yapısını buna göre değiştirmeyi amaçladığı söylenebilir.

Toparlanacak olursa, beş yıllık kalkınma planlarının ortak yönleri doğrultusunda ele alınan planlı kalkınma döneminin, ülkenin 1960'lı yıllardan 1980'li yılların başına kadar süren gelişim sürecinin temel özelliklerini yansıttığı söylenebilir. İktisadi ve toplumsal bir bunalımın sonucunda gündeme gelen planlı kalkınma deneyimi, 1970'lerin sonunda belirginlik kazanan ve 1980'lerin başında kendisini iyice hissettiren daha ağır bir bunalımla sonuçlanmış ve plan uygulaması giderek etkinliğini yitirmiştir. Bununla birlikte planlı kalkınma döneminin, ülkenin sanayileşme/kalkınma sürecinin değerlendirilmesinde önemli bir yere sahip olduğu vurgulanmalıdır. Böylesi bir değerlendirme, çalışmanın son alt kısmında, Gerschenkroncu yaklaşım çerçevesinde yapılmaya çalışılacaktır.

3.2.2. Planlı Kalkınma Deneyimi ve Göreli Geri Kalmışlık Hipotezleri

Planlı kalkınma deneyimi öncesinde, Türkiye'nin *görel olarak geri kalmış* bir ülkenin temel özelliklerini gösterdiği söylenebilir. Düşük kişi başına gelir düzeyinin yanısıra, yetersiz yatırım ve tasarruf oranları, tarım sektörünün hem katma değer, hem de toplam işgücü içindeki yüksek payları; buna karşılık sanayi sektörünün katma değer ve işgücü içindeki düşük payları, düşük dış ticaret oranları, demografik göstergelerdeki olumsuzluklar (düşük şehirleşme oranı, yüksek doğum ve ölüm oranları) da bu savı destekler gözükmektedir. Bununla birlikte, özellikle 1930'larda uygulanan iktisat politikalarının ve bunun uzantısı olarak devreye sokulan sanayi planlarının ülkenin sermaye birikimi oluşumuna önemli katkılar sağlayarak ve geleneksel tarım toplumu yapısını kırma girişiminde bulunarak, kapsamlı ve hızlı bir sanayileşme hamlesinin alt yapısını oluşturduğu da vurgulanmalıdır.

Öte yandan, planlı kalkınma döneminin hemen öncesinde kendisini hissettiren iktisadi ve toplumsal bunalımın, ülkenin sadece ilk sanayileşen ülkelere göre değil, sanayileşme sürecine geç başlayan ülkelere göre de geri kalmaya

başladığının anlaşılmasına ⁽⁴¹⁾ ve bu mevcut durumdan köklü bir değişimle kurtulma isteğinin yaygınlaşmasına yol açarak giderek artan bir *gerilim* yarattığını söyleyebiliriz. Bu gerilimin, planlama uygulamasıyla birlikte, hızlı bir *sanayileşme hamlesi* şeklinde kendisini açığa çıkardığı öne sürülebilir.

Geri kalmışlığın ülke üzerinde yarattığı gerilim ve bu gerilimin 1960'lı yıllarda tetiklediği hızlı sanayileşmeyle bir tür avantaja dönüşmesi olgusuna Küçük (2001:160) şu saptamalarla dikkati çekmektedir:

Türkler, (...) kapitalizasyon ve sanayileşme süreçlerinde de geç kalmışlıklarını, altmışlı yıllarda, belki de önceki yüzyılın otuzlu ve kırklı yıllarındaki İngiltere ile karşılaştırılabilecek bir hızla sanayi ve özellikle dayanıklı tüketim malları sanayiine kavuşarak gidermekle kalmamışlar, aynı hızla, sanayilerini klasik kapitalist sistemle değil, tamamıyla tekel bazında kurmuşlardır (...)

Bu bir fazla sıkılmış zembereğin boşalması mıdır, yoksa bir zamanlar kalkınma iktisadına giren, geri kalmışlığın, backwardness, bir avantajı mıdır, sorulabilir (...)

Bu soru gerçekten de üzerinde düşünülmesi gereken bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır ve Türkiye'nin planlı kalkınma deneyiminin, Gerschenkron'un görece geri kalmışlık yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilmesinin olanaklı olduğu izlenimini vermektedir. Yaklaşımın ana hatları çalışmanın ikinci kısmında betimlenmeye çalışılmıştı. Burada ise, yaklaşımın öne sürdüğü temel hipotezlerden hareketle bir değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.

Gerschenkron'un yaklaşımının genel hipotezi kabaca bir ülkenin geri kalmışlığının derecesi ne kadar büyük olursa, kalkınmasının da o kadar hızlı olacağı şeklinde ifade edilebilir.

Ancak yaklaşım, sanayileşme/kalkınma sürecinin daha özel yönleriyle ilgili olarak bazı ek hipotezleri de öne sürmektedir: Bir ülkenin geri kalmışlık derecesi ne kadar büyükse,

(41) Türkiye'nin 1964 yılındaki gelişmişlik düzeyini kalkınmanın niceliksel ve niteliksel göstergelerinden yola çıkarak ve ülkelerarası karşılaştırmalar yoluyla belirlemeye çalışan Aytür (1970:41-121), ülkenin gelişmişlik düzeyinin sanayileşmiş ülkelere göre oldukça geri, komşuları ve kalkınma sürecine geç başlayan ülkelere göre de çok parlak olmadığı sonucuna ulaşmaktadır (Aytür, 1970:119-121).

- (1) imalat sanayiinin büyüme oranı da o kadar hızlı olacaktır;
- (2) tüketim mallarından çok üretim mallarının üretimine ağırlık verilecektir;
- (3) tüketim düzeyinin artışı daha yavaş olacaktır;
- (4) tarımsal işgücü verimliliğinin artış oranı bağlamında tarım sektörünün iktisadi büyümeye katkısı daha az olacaktır;
- (5) kalkınma sürecini hızlandırmak için tasarlanan kurumsal etkenlerin önemi daha fazla olacaktır

(Barsby 1969:449; Gerschenkron 1966:353-354; Gregory 1974:656; Sandberg 1982:676).

İktisat tarihi yazınında görelî geri kalmışlık yaklaşımının yukarıda belirtilen temel hipotezlerini çeşitli ülkelerin deneyiminde sınamaya çabalayan çalışmalara rastlanmaktadır. Daha çok ondokuzuncu yüzyıl Avrupa ülkelerinin deneyiminden hareketle gerçekleştirilen bu niceliksel çalışmalardan elde edilen bulgular, birkaç istisna dışında, yaklaşımın hipotezlerini genelde desteklememektedir ⁽⁴²⁾.

Acaba bu hipotezler Türkiye'nin ilk kapsamlı sanayileşme hamlesini gerçekleştirdiğini düşündüğümüz planlı kalkınma dönemindeki genel eğilimlerle uyumakta mıdır? Bu soruyu yanıtlayabilmek için planlı kalkınma döneminin öne sürülen hipotezler doğrultusunda değerlendirilmesi gerekmektedir.

Yaklaşımın ilk hipotezine göre, bir ülkenin geri kalmışlık derecesi ne kadar büyükse, sanayileşme hamlesi döneminde imalat sanayisinin büyüme oranı da o kadar hızlı olmalıdır. Bu hipotezin sınanması doğrultusunda oluşturulan Tablo 1'deki veriler incelendiğinde, Türkiye'nin sanayi sektörünün ve özellikle onun bir alt dalı olan imalat sanayisinin planlı kalkınma döneminde oldukça hızlı büyüdüğü gözlenmektedir. İmalat sanayiinin yıllık ortalama büyüme oranları planlı kalkınma döneminin özellikle ilk yarısında toplam üretimin büyüme oranlarının da üstünde gerçekleşerek iktisadi büyümenin sürükleyici sektörü konumuna gelmiştir. Ayrıca, imalat sanayii içinde ara ve yatırım malları üreten sektörlerin dönem içindeki büyüme oranları da et-

(42) Bu çalışmaların ayrıntılı bir yazın taraması için, bkz. Mihci (1998a:565-572).

kileyici düzeyde yüksek gözükmemektedir. Kısacası planlı kalkınma döneminde imalat sanayiinin genelde görece geri kalmışlık yaklaşımının öngörülere doğrultusunda bir büyüme örüntüsü çizdiği söylenebilir.

Tablo 1: Üretimin Yıllık Ortalama Büyüme Oranları, 1963-1983

(Yüzde)				
SEKTÖRLER	1963-67	1968-73	1973-78	1978-83
Tarım	3.2	4.2	5.6	-0.4
Sanayi	12.3	10.0	6.8	3.9
İmalat Sanayii	8.1	10.4	6.7	4.1
I- Tüketim Malları	4.6	8.4	6.2	4.5
II- Ara Malları	13.5	11.5	6.6	5.0
III- Yatırım Malları	11.8	12.3	7.6	1.2
Hizmetler	6.8	7.8	8.1	0.3
Toplam Üretim	6.7	8.0	7.1	1.8

Kaynak: DPT (1973:4, 6, 292-293); Maraşlıoğlu ve Tıktık (1991:2).

Yaklaşımın ikinci hipotezine göre, bir ülkenin geri kalmışlık derecesi ne kadar büyükse, sanayileşme hamlesi döneminde tüketim mallarından çok üretim mallarının üretimine ağırlık verilmelidir. Tablo 1’de imalat sanayii alt sektörlerinin büyüme oranları incelendiğinde, ara ve yatırım malları üreten sektörlerin planlı kalkınma döneminin genelinde tüketim malları üreten sektörlerle göre oldukça hızlı büyüdüğü anlaşılmaktadır. Bu eğilim Tablo 2’deki imalat sanayii üretiminin sektörel kompozisyonuna da yansımaktadır. Dönem boyunca ara ve yatırım malları üretiminin toplam imalat sanayii üretimi içindeki payı artarken, tüketim malları üretiminin payı azalmaktadır. Ancak planlı kalkınma döneminin sonunda, tüketim malları üretim payının, dönemin ilk yarısının sonundaki (1973) düzeyine tekrar yükseldiği de belirtilmelidir. Bununla birlikte, planlı kalkınma döneminde, yaklaşımın öngörülerine uygun olarak, tüketim malları üretiminden çok üretim malları üretimine ağırlık verilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Tablo 2: Seçilmiş Yıllarda İmalat Sanayii Üretiminin Sektörel Kompozisyonu

(Yüzde)					
SEKTÖRLER	1962	1968	1973	1978	1983
Tüketim Malları	62.34	43.00	39.36	38.59	39.50
Ara Malları	27.79	38.28	40.19	40.05	41.89
Yatırım Malları	9.87	18.72	20.45	21.36	18.61
İmalat Sanayii	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Kaynak: DPT (1973:292-293); Maraşlıoğlu ve Tıktık (1991:6).

Görelî geri kalmışlık yaklaşımın üçüncü hipotezine göre, bir ülkenin geri kalmışlık derecesi ne kadar büyükse, tüketim düzeyinin artış oranı da o kadar yavaş olmalıdır. Planlı kalkınma dönemi boyunca özel nihai tüketim harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içindeki payı incelendiğinde, 1963 yılı için yüzde 76.0, 1973 yılı için yüzde 70.0 ve 1983 yılı için de yüzde 73.0 değerlerine ulaşılmaktadır [UN, Yearbook of National Account Statistics (çeşitli yıllar)]. Buradan hareketle planlı kalkınma döneminin ilk yarısında, tüketim harcamalarının artış oranının Gayri Safi Yurtiçi Hasılanın artış oranının altında kaldığı söylenebilir. Ancak, tüketim malları üretiminde gözlemlediğimiz eğilime paralel olarak (bkz. Tablo 2), dönemin sonunda tüketim harcamaları yükselme eğilimine girmiş; buna rağmen başlangıç düzeyinin altında kalmıştır.

Öte yandan, sabit sermaye yatırımlarının ulusal gelir içindeki payının 1963 yılında yüzde 17.0'den, 1973'de yüzde 20.4'e ve 1977'de de yüzde 25.9'a yükseldikten sonra, 1983 yılında yüzde 18.9'a gerilediği de belirtilmelidir (DPT, 1996:19). Dolayısıyla, planlı kalkınma döneminin büyük bir bölümünde tüketim düzeyinden çok yatırım düzeyinin yükselme eğiliminde olduğu; ulusal gelirin yeni yatırımlara doğru yönlendirildiği ve bu eğilimin dönemin sonlarına doğru tersine çevrilmeye başladığı vurgulanmalıdır. Bununla birlikte, yaklaşımın öngörülerini doğrultusunda, planlı kalkınma döneminde ülkenin tüketim düzeyinin artış oranlarının sınırlı kaldığı söylenebilir.

Yaklaşımın dördüncü hipotezine göre, bir ülkenin geri kalmışlık derecesi ne kadar büyükse, sanayileşme hamlesi döneminde tarımsal işgücü verimliliğinin artış oranı bağlamında, tarım sektörünün iktisadi büyümeye katkısı daha az olmalıdır. Bu hipotezi sınamak için, tarım sektörü görece işgücü verimliliğinin hesaplanması yoluna başvurulmuştur. Bunun için ilk olarak tarım sektörünün Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içindeki payı, daha sonra da tarım sektöründe istihdam edilen işgücünün toplam işgücü içindeki payı hesaplanmıştır. Bu iki oran birbirlerine bölünerek tarım sektörü görece işgücü verimliliğine ulaşılmıştır. Planlı kalkınma dönemini kapsayan seçilmiş yıllardaki tarım sektörü görece işgücü verimlilik değerleri aşağıdaki Tablo 3’de sunulmaktadır. Değerler incelendiğinde tarım sektörü görece işgücü verimliliğinin artış oranının planlı kalkınma döneminin ilk yarısında yüksek olduğu ⁽⁴³⁾, daha sonraki dönemlerde ise bu eğilimin tersine döndüğü gözlenmektedir.

Tablo 3: Seçilmiş Yıllarda Tarım Sektörü Görece İşgücü Verimliliği

	1962	1968	1973	1978	1983
Tarım Sektörü Katma Değer Payı (1)	34.62	33.03	24.47	23.11	21.57
Tarım Sektörü İşgücü Payı (2)	77.12	67.70	61.30	55.31	53.60
Tarım Sektörü Görece İşgücü Verimliliği (1/2)	0.44	0.48	0.39	0.41	0.40

Kaynak: DPT (1973:78), DİE (1996:411), Maraşlıoğlu ve Tıktık (1991:22).

Tarım sektörü görece işgücü verimliliğinin artış oranının sınırlı kalmasının temelinde bu sektörde istihdam edilen işgücünün fazlalığı yatmaktadır. Planlı kalkınma döneminde tarım üreticilerinin alım gücü, doğrudan yardımlar, sübvansiyonlar, düşük faizli krediler, birçok tarımsal ürüne uygulanan destekleme alımları v.b. gibi devlet müdahaleleriyle artırılmaya çalışılmıştır ⁽⁴⁴⁾. Bu müdahalelerin tarım sektöründeki işgücü fazlalığının yaşanmasında

(43) Anımsanacağı gibi, hazırlanan ilk perspektif planda tarım ile sanayi sektörü arasındaki “dengeler” gözetilmeye çalışılmıştı.

(44) Tarım sektörüne yönelik devlet müdahalelerinin ayrıntıları için, bkz. Şahinöz (1989:312-319).

önemli etkileri olmuştur. Bununla birlikte, tarım dışı sektörlerin ve özellikle sanayinin istihdam yaratma kapasitesinin de sınırlı kaldığı vurgulanmalıdır. Planlı kalkınma döneminin başlarından itibaren, sanayi sektörü yatırımlarında sermaye yoğunlaşmasının gözlenmesi (Köse, 1992:87; Şenses, 1989:22), bu sektörün istihdam yaratma olanaklarını kısıtlamıştır. Dönemin genelinde sanayi kesimindeki reel ücretlerin görece olarak yüksek oluşu, düşük ve çoğu zaman negatif reel faiz oranları ve aşırı değerlenmiş döviz kurlarının sanayi yatırımlarında sermaye yoğun tekniklerin kullanılmasını özendirilmiş; işgücü kullanımını ikinci planda kalmıştır.

Bu durum bir yandan tarım sektörünün doğasında var olan mevsimlik işsizliğe gizli işsizliğin eklenmesine, diğer yandan da kentlerdeki işsizliğe ve marjinal sektörlerde çalışanların sayısının yükselmesine yol açmıştır. Bütün bu nedenlerden dolayı, sanayi sektörü yeterli düzeyde işgücünü kendisine çekememiş, tarım sektöründe işgücü fazlalığı görülmüştür. Tarım sektöründeki işgücü fazlalığının da, görece işgücü verimliliğinin artış oranlarını azaltarak bu sektörün iktisadi büyümeye katkısını, Gerschenkron'un hipotezi doğrultusunda, sınırladığı söylenebilir.

Görece geri kalmışlık yaklaşımının beşinci hipotezi, diğer hipotezler gibi, bazı niceliksel ölçütler doğrultusunda sınanabilecek bir özelliğe sahip gözükmemektedir. Bu hipoteze göre, bir ülkenin geri kalmışlık derecesi ne kadar büyükse, kalkınma sürecini hızlandırmak için tasarlanan kurumsal etkenlerin önemi de o kadar fazla olmalıdır. Bu hipotezle ilgili olarak öne sürülebilecek görüş, gerek uzun dönemli gerekse beş yıllık kalkınma planları çerçevesinde uygulanmaya çalışılan planlı kalkınma deneyiminin dolaysız olarak kalkınma sürecini hızlandırmak için tasarlanan bir kurumsal dönüşümü içerdiğidir. Plan uygulamaları öncesinde kurulan ve planların hazırlanması görevini üstlenen DPT'yi de yine bu çerçevede değerlendirmek olanaklıdır. Daha açık bir ifadeyle, plan uygulamasına geçiş ve bu geçişle uyumlu yeni kurumların oluşturulması çabası, kalkınmanın var olmayan veya yeterince olgunlaşmayan ön koşullarını ikame etme doğrultusunda atılmış adımlar olarak görülebilir.

Özel kesimin ve girişimciliğin sermaye birikimine katkılarının sınırlı olduğu bir ortamda, bir yandan kamu kesimi devreye sokularak, diğer yandan da özel kesim özendirilerek bu eksiklik telafi edilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte devletin oldukça etkin bir rol üstlendiği anlaşılmakta ve bu etkinliğin de

hazırlanan kalkınma planları aracılığıyla gerçekleştirmek istendiği gözlenmektedir.

Devletin kalkınma sürecindeki etkinliği, planlı kalkınma dönemiyle birlikte başlayan “yeni” bir olgu değildir. 1930’lu yıllarda da devletin sermaye birikimi sürecinde oynadığı rolün ihmal edilebilir boyutlarda olmadığı açıktır. Üstelik bu dönemlerde ülkenin ilk plan deneyimleri de yaşanmıştır. Planlı kalkınma döneminin önceki dönemlerden farkı, kalkınma sürecine bir bütün olarak, uzun dönemli iktisadi ve toplumsal hedefler gözetilerek yaklaşılmasıdır.

Diğer bir fark plan hazırlıklarının, devletin “Amiral Gemisi” olarak nitelendirilebilecek bir kurumu -DPT- tarafından ele alınması ve bu kurumun ülkenin kalkınma sürecinin bir bütün olarak örgütlenmesinde yerleşiklik kazanmasıdır.

Belki bunlardan da önemlisi, plan uygulamasının kurumsallaşarak kalkınma sürecinin *olmazsa olmaz* araçlarından birisi haline gelmesidir. Bu yolla devletin kalkınma süreçlerine müdahaleleri daha sistematikleşmekte ve “büyük sanayileşme hamlesi”nin önü açılmaktadır. Dolayısıyla, kalkınma sürecinin plana bağlanmasını ve plan uygulamalarının bu sürecin ayrılmaz bir parçası haline gelmesini görelî geri kalmışlık yaklaşımının öngördüğü kurumsal dönüşüm çabalarının önemli bir parçası olarak değerlendirmek olanaklıdır.

Bir bütün olarak bakıldığında, Türkiye’nin planlı kalkınma deneyiminde açığa çıkan genel eğilimlerin görelî geri kalmışlık yaklaşımının öngörüleriy-le uyumlu bir çizgi izlediği anlaşılmaktadır⁽⁴⁵⁾. Farklı bir ifadeyle görelî geri kalmışlık yaklaşımı, Türkiye’nin planlı kalkınma deneyiminin irdelenmesinde anlamlı bir kuramsal çerçeve oluşturmaktadır. Buradan hareketle planlı

(45) Daha önce yaptığımız niceliksel bir çalışmada da, görelî geri kalmışlık yaklaşımının temel hipotezlerinin bazılarını yirminci yüzyılın “geç gelenleri” olarak nitelendirilen ve Türkiye’nin de içine dahil edildiği onbir yeni sanayileşen ülke (Arjantin, Brezilya, Güney Afrika, Güney Kore, Kolombiya, Meksika, Portekiz, Şili, Tayland, Türkiye, Yunanistan) çerçevesinde sınamaya çalışmış ve öne sürülen hipotezlerin Güney Kore ile birlikte Türkiye’nin kalkınma deneyimlerinde büyük ölçüde geçerli olduğu sonucuna varılmıştı (Mıhçı, 2000).

kalkınma dönemini, ülkenin görece geri kalmışlıktan büyük bir hamleyle kurtulma çabası olarak değerlendirmenin yanlış olmayacağı söylenebilir.

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye'nin ilk planlama deneyimleri ile birlikte planlı kalkınma döneminin ilk yirmi yılı tarihsel bir bakış açısı çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır. İlk plan deneyimleri 1960'ların başında ülkenin gündemine giren planlı kalkınma uygulamasına önemli bir miras bırakmış ve bu uygulamanın zeminini oluşturmuştur.

Planlı kalkınma döneminde hazırlanan planların, Türkiye'nin ilk plan deneyimlerinden farkı, iktisadi ve toplumsal gelişimin tüm yönlerini kapsayan bütüncül bir niteliğe sahip olmaları ve bu gelişimin uzun dönem eğilimlerine yönelik önermelere yer vermeleridir. Yine bu bağlamda ardışık olarak uygulamaya konan kalkınma planlarının süreklilik göstermesini ve planlamanın ülkenin değişim sürecinin ayrılmaz bir parçası haline dönüşmesini de vurgulamak gerekli gözükmektedir.

1950'lerin sonundaki artan toplumsal gerilimin bir ürünü olarak ortaya çıkan ve ülkenin görece geri kalmışlık konumunu hızlı bir sanayileşme hamlesiyle değiştirmeyi hedef alan planlı kalkınma deneyimi, 1970'lerin sonlarında belirginlik kazanan ve 1980'lerin başında kendisini açıkça hissettiren iktisadi ve siyasi bir bunalımla sonuçlanmış olmasına rağmen, sermaye birikimi ve kalkınma süreçlerine ihmal edilemeyecek katkılar sağlamıştır.

Türkiye'nin 1960'ların başındaki gelişmişlik düzeyi sadece erken kalkınan ülkelere göre değil, aynı zamanda kalkınma sürecine geç başlayan ülkelere göre de çok parlak gözükmemektedir. Buna rağmen planlı kalkınma dönemi ülkenin ilk kapsamlı sanayileşme hamlesinin yaşandığı bir dönem olmuştur.

Bu dönemde Gerschenkron'un görece geri kalmışlık yaklaşımının temel öngörülerıyla tutarlı bir gelişim çizgisi izlenmiştir. Bir yandan iktisadi büyüme oranları hızla artarken, diğer yandan da sanayi sektörünün gelişimine öncelik verilmiştir. Sanayi sektörünün gelişimine, etkileyici büyüme oranlarıyla, imalat sanayii öncülük etmiştir. İmalat sanayii üretimi içinde tüketim malları üreten sektörlerin önemi giderek azalırken, üretim malları üreten sektörlerin payı hızla artmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak, ülkenin kaynakları

sabit sermaye yatırımlarının oluşumuna yönlendirilirken, tüketim düzeyinin artışı sınırlı kalmıştır.

Genelde sanayi sektörünün, özelde de imalat sanayiinin iktisadi büyüme-ye katkısı ciddi boyutlara ulaşırken, tarım sektörünün bu alandaki katkısı, iş-gücü verimlilik artışlarındaki görece yetersizliklerden dolayı, düşük düzeylerde kalmıştır. Bütün bu gelişmeler ülkenin üretken yapısında köklü değişikliklere yol açarak, geleneksel tarım toplumundan sanayi toplumuna geçiş sürecini hızlandırmıştır.

Çalışmadan ortaya çıkan önemli bulgulardan bir tanesi de, birbirini izleyen beş yıllık kalkınma planlarıyla gündeme gelen planlı kalkınma deneyiminin, Gerschenkroncu söylem içinde kalarak, “kalkınmanın var olmayan ön koşullarını ikame etme” çabalarının odak noktası olarak değerlendirilmesinin olanaklı olduğudur. Farklı bir anlatımla, Türkiye’deki planlı kalkınma deneyimi, bir yandan kalkınma sürecini hızlandırmak için tasarlanan kurumsal yapıların oluşumuna kaynaklık etmiş; diğer yandan da geri kalmışlıktan kurtulmak için gerekli olduğu düşünülen “büyük sanayi hamlesinin” gerçekleştirilmesinin alt yapısını sağlamıştır.

Dönemin sonlarına doğru planların uygulanamaz hale gelmesini ve buna paralel olarak devletin sanayileşme sürecindeki rolünün aşamalı olarak geri plana itilmesini, Türkiye için belki de *kaçırılmış bir fırsat* olarak görmek gereklidir. Çünkü sanayileşme hamlesinin tepe noktasına doğru yaklaşıldığı bir dönemde, bu hamlenin alt yapısını hazırlayan özel kurumlar geriye çekilmiş; aynı etkinlikte işlev göreceği yeni kurumsal yapılar oluşturulamamıştır. Bu gelişmelerin ülkenin sanayileşme/kalkınma sürecinin devamlılık kazanmasını da engellediği öne sürülebilir.

Sonuç olarak, son dönemlerde yerleşiklik kazanan liberal akımların tüm olumsuzlama ve unutturma çabalarına rağmen, Türkiye’nin planlı kalkınma deneyimi yüzleşilmekten korkulan değil; ülke ekonomisinin geleceğine yönelik kurgularda yararlanılabilecek bir deneyim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Agarwala, R. (1983), "Planning in Developing Countries: Lessons of Experience", **World Bank Staff Working Paper**, No:576, Washington DC.
- Arslan, H. (1997), "Yedinci 5 Yıllık Kalkınma Planı Üzerine Notlar", **Ekonomide Durum**, Kış/1997: 109-115.
- Arın, T. (1990), "Sosyalizmde İktisadi Reform Modelleri: Merkezi Planlamadan Özel Mülkiyete", **11. Tez**, 10:41-62.
- Aydemir, Ş.S. (1993), **Suyu Arayan Adam**, Sekizinci Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş.S. (1969), **Menderes'in Dramı?**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş.S. (1967), **İkinci Adam İsmet İnönü**, İkinci Cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aytür, M. (1970), **Kalkınma Yarışı ve Türkiye**, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Barsby, S. (1969), "Economic Backwardness and The Characteristics of Development", **Journal of European Economic History**, 29: 449-467.
- Bhagwati, J. (1984); "Development Economics: What Have We Learned?", **METU Studies in Development**, 11, 1-2: 49-69.
- Boratav, K. (1993), **Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985**, Dördüncü Baskı, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, K. (1988), "Piyasa ve Sosyalizm Üzerine", **11. Tez**, 8: 9-20.
- Boratav, K. (1984), "Popülizm Üzerine Bazı Ek Notlar", **Yapıt**, 49'4:77-80.
- Boratav, K. (1983), "Türkiye'de Popülizm: 1962-1976 Dönemi Üzerine Notlar", **Yapıt**, 47'1: 7-18.
- Boratav, K. (1982a), **Sosyalist Planlamada Gelişmeler**, İkinci Baskı, Ankara: Savaş Yayınları.
- Boratav, K. (1982b), **Türkiye'de Devletçilik**, İkinci Baskı, Ankara: Savaş Yayınları.
- Buğra, A. (1997), **Devlet ve İşadamları**, İkinci Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Carr, E.H. (1967), "Some Random Reflexions on Soviet Industrialization", C.H. Feinstein (Der.), **Socialism, Capitalism and Economic Growth, Essays Presented to Maurice Dobb** içinde, Cambridge: Cambridge University Press, 271-284.
- Celasun, M. (1980), "Real and Monetary Aspects in the Turkish Economic Planning", **METU Studies in Development**, 7, 1-2:1-36.
- Çetin, H. (1973), "Cumhuriyet Döneminde Planlama Deneyleri", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Özel Sayı, 32:13-16.
- Derin, H. (1940), **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi.
- DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü), (1996), **İstatistik Göstergeler 1923-1995**, DİE Yayın No:1883, Ankara.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (1996), **Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1995)**, Ankara.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (1991), **Türkiye'de Planlama ve Serbest Piyasa Ekonomisi**, Ankara.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (1979), **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983**, DPT Yayın No:1664, Ankara.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (1973), **Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-1977**, DPT Yayın No:1272, Ankara.

- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (1967), **Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl 1968-1972**, Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (1964), **Plânlama Nedir? Niçin Plân Yapıyoruz?**, Genişletilmiş Dördüncü Baskı, DPT Yayın No:1, Ankara.
- DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (1963), **Kalkınma Plânı (Birinci Beş Yıl) 1963-1967**, Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.
- Fleming, J. M. (1955); "External Economies and the Doctrine of Balanced Growth", **Economic Journal**, 65: 241-256.
- Fusfeld, D.R. (2002), **The Age of the Economist**, Ninth Edition, Boston: Addison Wesley.
- Gerschenkron, A. (1966), **Economic Backwardness in Historical Perspective**, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Gregory, P. R. (1974), "Some Emprical Comments of The Relative Backwardness Hypothesis: The Russian Case", **Economic Development and Cultural Change**, 22: 654-665.
- Gülalp, H. (1984), "Popülizm Kavramı Üzerine", **Yapıt**, 48'3: 86-91.
- Gülalp, H. (1983), **Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri**, Ankara: Yurt Yayınları.
- Gülalp, H. (1980), "Türkiye'de İthal İkamesi Bunalımı ve Dışa Açılma", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 7, 1-2:37-66.
- Günçe, E. (1981), "Türkiye'de Planlamanın 'Dünü-Bugünü-Yarını' ", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı, 1960- 1980, 1981 Özel Sayısı: 117-132.
- Günçe, E. (1967), "Early Planning Experiences in Turkey", S. İlkin ve E. İnanç (Der.) **Planning in Turkey** içinde, Ankara: METU Faculty of Administrative Sciences, Publication No: 9, 1-27.
- Hershlag, Z.Y. (1981), "Pitfalls of Development Strategy and Planning", **METU Studies in Development**, Two Decades of Planned Development in Turkey, 1981 Special Issue: 19-54.
- Hogendorn, J.S. (1992), **Economic Development**, Second Edition, New York: Harper Collins Publishers.
- İktisat Dergisi (1984), "V. Plan ve Planlama", Ekim 1984, 239:3-51.
- İlkin, S. (1981), "Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1979-1980 Özel Sayısı:257-288.
- Kafaoğlu, A.B. (2001), "Kalkınma, Sanayileşme, Plan", **Özgür Üniversite Forumu**, 14:16-29.
- Karacal, H. (1981), "Sosyal Planlamanın Problemleri Üzerine", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı, 1960-1980, 1981 Özel Sayısı: 263-286.
- Karacan, N. (1984), "Yine Popülizm Üstüne", **Yapıt**, 49'4: 81-83.
- Karacan, N. (1983), " 'Türkiye'de Popülizm:1962-76' Üstüne Bir Not", **Yapıt**, 47'2: 83-87.
- Karamustafaoglu, T. ve Turhan, M. (1983), **1961 ve 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları (Karşılıklı Metinler)**, Ankara: Savaş Yayınları.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2000), **Türkiye Ekonomisi**, Onbirinci Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keyder, Ç. (1995), **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, Dördüncü Baskı, İstanbul:İletişim Yayınları.
- Keyder, Ç. (1978), "Rostow, Gerschenkron, Capitalism, Proto-Industrialization", **METU Studies in Development**, 20: 66-90.

- Kılıçbay, A. (1972), "Relations Between Private and Public Sectors in a Mixed Economy (Turkey)", **Problems of Turkey's Economic Development** içinde, Vol:1, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisadi Gelişme Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 24, 83-95.
- Killick, T. (1976), "The Possibilities of Development Planning", **Oxford Economic Papers**, 28, 2:161-184.
- Kongar, E. (1981), **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Köse, A. H. (1992), **Büyüme ve Verimlilik**, Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları, Yayın No:471, Ankara.
- Kuruç, B. (1999), "1930'ların Sanayi Hareketlerinde Unutulanlar ve Az Bilinenler", **Bilanço' 98, 75 Yılda Çarklardan Chip'lere** içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 85-106.
- Kuruç, B. (1987), **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi**, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Küçük, Y. (2001), **Sırlar**, İstanbul: YGS Yayınları.
- Küçük, Y. (1987), **Sovyetler Birliği'nde Sosyalizmin Kuruluşu 1925-1940**, İstanbul: Hazine Yayinevi.
- Küçük, Y. (1985a), **Planlama, Kalkınma ve Türkiye**, Dördüncü Baskı, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Küçük, Y. (1985b), **Quo Vadimus? Nereye Gidiyoruz?**, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Küçük, Y. (1981), "Türkiye'de Planlama Kavramının Gelişimi Üzerine", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Türkiye'de Planlı Gelişimin Yirmi Yılı, 1960-1980, 1981 Özel Sayısı: 79-115.
- Lewis, W. A. (1976), "The Cost of Capital Accumulation", G.M. Meier, **Leading Issues in Economic Development** içinde, New York: Oxford University Press, 256-258.
- Lewis, W. A. (1954), "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor", **Manchester School of Economic And Social Studies**, 22, 2: 139-191.
- Maraşlıoğlu, H. ve Tıktık, A. (1991), **Türkiye Ekonomisinde Sektörel Gelişmeler: Üretim, Sermaye Birikimi ve İstihdam 1968-1988**, DPT Yayın No: 2271, Ankara.
- Mıhçı, H. (2000), "Testing Some Hypotheses of "Relative Backwardness" for Eleven Newly Industrialized Countries with Special Reference to the Turkish Case", **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 18, 1: 201-223.
- Mıhçı, H. (1998a), "Typologies of Industrialization in Historical Perspective", **The Journal of European Economic History**, 27, 3: 557-575.
- Mıhçı, H. (1998b), "Kalkınmanın Örüntüleri Yaklaşımı ve Türkiye Ekonomisindeki Kalkınma Örüntüleri:1950-1994", **Ekonomik Yaklaşım**, 9, 28: 65-93.
- Mıhçı, H. (1996), "Kalkınma: Bir Terim Neyi Anlatır?", **Ekonomik Yaklaşım**, 7, 23: 65-86.
- Mıhçıoğlu, C. (1983), "Devlet Planlama Örgütünün Kuruluş Günleri", **Prof. Dr. Fadıl H. Sur'un Anısına Armağan**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Yayın No: 522, 229-257.
- Nixson, F.I. (1981), "State Intervention, Economic Planning and Import-Substituting Industrialisation: The Experience of the Less Developed Countries", **METU Studies in Development**, Two Decades of Planned Development in Turkey, 1981 Special Issue: 55-78.
- Nurkse, R. (1968); **Les Problèmes de la Formation du Capital Dans Les Pays Sous-Développés**, Fransızca çevirisi, Paris: Éditions Cujas.
- Okyar, O. (1951), "Türkiye'de İktisadi Planlaşırmanın Şartları", **Siyasî İlimler Mecmuası**, Mayıs 1951, XXI, 242:75-77.

- Orsan, H.S. ve Tayanç, T. (1981), "Türkiye'de Makro Modellere Genel Bir Bakış", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı, 1960-1980, 1981 Özel Sayısı:393-405.
- Ölçen, A.N. (1996), **Devlet Yokuşu**, Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Ölçen, A.N. (1982), "1923-1938 Döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Planları", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi** içinde, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Yayın No:513, 133-149.
- Öney, E. (1985), **İktisadi Planlama**, Dördüncü Baskı, Ankara: Savaş Yayınları.
- Öztürk, A. ve Aslanoğlu, M. (1995), **Ekonomik Planlama**, Bursa: Ekin Kitabevi.
- Porokhovsky, A.A. (1981), "A Comparative Study of Indicative Planning in Turkey and Planning in Socialist Countries", **METU Studies in Development**, Two Decades of Planned Development in Turkey, 1981 Special Issue: 133-143.
- Rosenstein-Rodan, P. (1943); "Problems of Industrialization of Eastern and South-Eastern Europe", **Economic Journal**, 53: 201-211.
- Rostow, W.W. (1960); **Stages of Economic Growth, A Non- Communist Manifesto**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sandberg, L.D. (1982), "Ignorance, Poverty and Economic Backwardness in The Early Stages of European Industrialization: Variations on Alexander Gerschenkron's Grand Theme", **Journal of European Economic History**, 11: 675-697.
- Savran, S. (1991), "Piyasa Sosyalizminin Yükselişi ve Düşüşü", **11. Tez**, 11: 9-56.
- Singer, H. W. (1984); "Industrialization: Where Do We Stand? Where Are We Going?" **METU Studies in Development**, 11, 1-2: 163-175.
- Sezen, S. (1999), **Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye'de Planlama**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Yayın No:293, Ankara.
- Soyak, A. (1999), "Planlı Dönemde Sanayileşme", **Bilanço' 98, 75 Yılda Çarklardan Chip'lere** içinde, İstanbul:Tarih Vakfı Yayınları, 167-181.
- Sönmez, A. (2001), **Doğu Asya "Mucizesi" ve Bunalımı Türkiye İçin Dersler**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sönmez, A. (1967), "The Re-emergence of the Idea of Planning and the Scope and Targets of the 1963-1967 Plan", S. İlkin ve E. İnanç (Der.) **Planning in Turkey** içinde, Ankara: METU Faculty of Administrative Sciences, Publication No: 9, 28-43.
- Sönmez, M. (1999), "75 Yılın Sanayileşme Politikaları", **Bilanço' 98, 75 Yılda Çarklardan Chip'lere** içinde, İstanbul:Tarih Vakfı Yayınları, 1-19.
- Supple, B. (1963), "Introduction", B. Supple (Der.), **The Experience of Economic Growth** içinde, New York: Random House, 1-47.
- Şahinöz, A. (1989), **ABD- AET- Türkiye Tarım Politikaları ve Dünya Pazarları (Ortadoğu)**, İstanbul: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayınları.
- Şaylan, G. (1981), "Planlama ve Bürokrasi", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı, 1960-1980, 1981 Özel Sayısı: 183-205.
- Şenses, F. (1989), **1980 Sonrası Ekonomi Politikaları Işığında Türkiye'de Sanayileşme**, Ankara: V Yayınları.
- Şenses, F. (1984); "Development Economics at a Crossroad", **METU Studies in Development**, 11, 1-2: 109-150.
- Şenses, F. (1983), "Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1985-1989", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 10, 4:387-407.

- Tekeli, İ. (1981), "II. Dünya Savaşı Sırasında Hazırlanan Savaş Sonrası Kalkınma Plan ve Programları", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 1979-1980 Özel Sayısı:289-327.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1982), **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi, Yayın No: 39.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1981), **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı**, İkinci Baskı, Ankara: ODTÜ İdari İlimler Fakültesi, Yayın No: 24.
- Tezel, Y.S. (1982), **Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)**, Ankara: Yurt Yayınları.
- Tinbergen, J. (1967), "Methodological Background of the Plan", S. İlkin ve E. İnanç (Der.) **Planning in Turkey** içinde, Ankara: METU Faculty of Administrative Sciences, Publication No: 9, 71-77.
- Tinbergen, J. (1952); **On The Theory of Economic Policy**, Amsterdam: North Holland.
- Todaro, M.P. (1994), **Economic Development**, Fifth Edition, New York: Longman.
- Tokgöz, E. (2001), **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2001)**, Altıncı Baskı, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Torun, O.N. (1967), "The Establishment and Structure of the State Planning Organization", S. İlkin ve E. İnanç (Der.) **Planning in Turkey** içinde, Ankara: METU Faculty of Administrative Sciences, Publication No: 9, 44-70.
- Türel, O. (1997), "Yedinci Beş Yıllık Plan (1996-2000) 'Kuzuların Sessizliği' ", **Ekonomide Durum**, Kış/1997:32-46.
- Türel, O. (1981), "Derleyenin Notu", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı, 1960-1980, 1981 Özel Sayısı.
- Tüzün, G. (1981), "Bunalım, Ekonomi Politikaları, Planlama ve Devlet: Bir Yaklaşım Önerisi", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı, 1960-1980, 1981 Özel Sayısı:3-17.
- United Nations (...), **Yearbook of National Account Statistics** (çeşitli yıllar), New York.
- Ülgener, S.F. (1972), "Planning Experience and Entry into Planned Development Period in Turkey – An Introductory Assessment", **Problems of Turkey's Economic Development** içinde, Vol:1, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisadi Gelişme Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 24, 3-9.
- Waterston, A. (1969), **La Planification du Développement**, Fransızca çevirisi, Paris:DU-NOD.
- World Bank (1983), **World Development Report 1983**, Washington, D.C.
- Yağcı, F. (1981), "Macro Planning in Turkey:A Critical Evaluation", **METU Studies in Development**, Two Decades of Planned Development in Turkey, 1981 Special Issue: 407-425.
- Yalman, G. (1985), " 'Popülizm', 'Bürokratik Otoriter Devlet' ve Türkiye", **11. Tez**, 1:16-69.
- Yenal, O. (2001), "Türkiye Ekonomi Politikaları Uygulamalarında Değişmeler Paneli", **İktisat/İşletme ve Finans**, 16, Kasım 2001, 188: 25-29.
- Yotopoulos, P.A. ve Nugent, J.B. (1976), **Economics of Development Empirical Investigations**, New York: Harper and Row Publishers.